

व्युत्पत्ति सार

भाग १ दो.

गूजरात विद्यार्पिठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक १२५०

वर्गीक

पुस्तकनुं नाम C-yu-tpa-ti 2112

विषय मिरे २: १४५: ०

ગુજરાતી પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોરણના
વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી)

વ્યુત્પત્તિસાર

ભાગ ૧ લો.

લખનાર

જયચન્દ બહેચર ઝવેરી,
હોડમાસ્તર ટ્રેનિંગકોલેજ પ્રાવેશિકસ્કૂલ;
બુનાગઢ.

૬૦.

આવૃત્તિ ૧ લી.

ચી પ્ર-
છે, તેથી

અમદાવાદ

માં જે

આર્યોદય અને નિર્મળ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાલકમાં
લગતા

પ્રાન

(સર્વ હક સ્વાધીન.)

કાઠિયાવાડ

કાઠિયાવાડ

ગાંધી

૧૨૬૦

સોપીરાઈટ-સંગ્રહ

અર્પણ પત્રિકા.

માનવતા મહેરબાન વિદ્વદ્વ્ય ઓચુત રા. રા. શ્રી
ધીરજરામ વિશ્વનાથ વ્યાસ, બી. એ.;
કાઠિયાવાડ એજન્સી એજ્યુકેશનલ
ઓફિસર સાહેબ!

આપ નામદાર સાહેબ આખા કાઠિયાવાડના કેવળણી ખાતાના
આધિપત્ય ઉપર બિરાજી, ઠેળાવાણીના સંગીન વૃદ્ધિ માટે પ્રે-
મયુક્ત ઉત્સાહ, ઉદાર અંતઃકરણ, ઉપકારદષ્ટિ, નેક-
ન્યાય, પવિત્રવૃત્તિ, આદિ અનંક સુશોભિત સદ્ગુ-
ણલક્ષણોથી વિભૂષિત હોય વિદ્યાને તન-મન-
ધનથી આશ્રય આપોછો; તેથી વિમોહિત
યર્ષ માત્રે પ્રેમાર્દ્ર હૃદય આ લઘુ પુરસ્ક
આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં પૂ-
જ્યભાવથી પ્રેમપૂર્વક સમર્પણ
કરેછે, તો તે સ્વીકારવા
કૃપા કરી મને ઉપ-
કૃત કરશોજી.

હું હું

આપનો કૃપાકાંક્ષી સેવક.

અભિપ્રાયો.

સરથાન જુનાગઢની પ્રજામાંથી જે વિદ્યાર્થીઓને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં 'અભ્યાસ કરવા જવું' હોય, તેમને ખાસ રીતે પ્રથમથી તૈયાર કરવા સાડ અઠ્ઠા એક પ્રવેશક વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો છે. તેના શિક્ષક રા. જયચંદ બહેચર ઝવેરીએ "વ્યુત્પત્તિસાર" નામનું રચેલું પુસ્તક મને જોવા મોકલ્યું હતું. તે વાંચતાં મને તેની રચના, હાલ સુધારેલાં ધોરણો શીખવનારને તથા શીખનારને બંનેને ઉપયોગી થાય એમ જણાય છે. લખનારે ઘણો શ્રમ લઈને દૃષ્ટાંતો ભેગાં કરી વિષયોને સારી રીતે સમજાવેલા છે. આ પુસ્તક એકજ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને કામ આવે એવું નથી, પણ અઢતાં ઉતરતાં ધોરણોવાળાને તેમાંથી અમુક અમુક ભાગ કામ લાગે એવાં હેતુથી રચાયેલું છે, તેથી મને આશા રહે છે કે, શાળાઓમાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થશે અને લખનારને પોતાના શ્રમનો બદલો મળશે.

છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ.

મેનેજર દિવાન ઓશીલ—જુનાગઢ.

તમારો વ્યુત્પત્તિસારને જોઈ ગયો. પ્રસ્તાવના વાંચી પ્રસન્ન થયો, કારણકે તેમાં જે આઠ ફલીલો મૂકી છે, તેથી વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાનની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. પુસ્તકમાં જે સંકળના યોગ છે, અને સમાસ તથા પ્રત્યય સંબંધી લક્ષમાં રાખવા જેવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, તેથી એ વિષયને લગતા તમારા જ્ઞાન વિષે તથા જે બે કોલેજોમાંથી તમે એ જ્ઞાન મેળવ્યું, તે બન્ને કોલેજોના સંગીન શિક્ષણ વિષે મારા મનમાં ઉચ્ચ વિચાર આવે છે; અને પ્રસ્તુત લેખનું અવલોકન કરતાં ધાતુ પ્રકરણ તથા ઉત્સર્ગ પ્રકરણના તમારા બીજા ભાગને પણ તમે એવોજ ઉપયોગી બનાવશો એવી મને ખાતરી પડે છે. તમારી ચોપડી ઉપરથી વળી એમ

પણ જણાય છે કે ઉક્ત વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં શિક્ષક-વર્ગને પોતાના જ્ઞાનનો અને શિષ્ય વર્ગને શોધખોળ કરીને બુદ્ધિ ખીલવવાનો પણ પુરતો અવકાશ આપ્યો છે. મને બરોસો છે કે, દેશી રાજ્યો તથા સરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી એ ગ્રંથોની ચોખ્ખ કદર થશે.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

માણ એન્જ્યુ. ઇન્સ્પે. જુનાગઢ સ્ટેટ.

તમારો વ્યુત્પત્તિસાર વાંચ્યો. સંકલના સારી છે. વિદ્યાર્થીઓને શબ્દાર્થ જ્ઞાન સાઈ અને સચોટ થશે એમ હું ધારું છું.

પ્રાણજીવન નારાયણ ડૉક્ટર, બી. એ.

હેડમાસ્ટર હાલરકુલ, રાજકોટ.

હાલમાં પ્રાથમિક વગેરે શાળાઓમાં નવાં ધોરણો દાખલ થયાં છે. ઉચાં ધોરણોમાં વ્યત્પત્તિ દાખલ કરવામાં આવેલ છે. તેને બંધ બેસતું થાય તેવું એક લઘુ પુસ્તક મી. જયચંદ બહેચર ઝવેરીએ તૈયાર કર્યું છે. તેનો હસ્ત લેખ વાંચતાં જણાય છે કે તે પુસ્તકનો પ્રબંધ ગોઠવવામાં મી. ઝવેરીએ સારો શ્રમ લીધો છે. કામ કાળજી પૂર્વક કર્યું છે. પુસ્તક સરળ તથા સરસ બનાવવા પાછળ અછે શ્રમ લીધો દેખાય છે.—તેણે લખેલી પ્રસ્તાવના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની હોયને લેખકની શક્તિ તથા જ્ઞાનનો બોધ કરાવે છે.—લેખક એક સીનીયર મેડેલીસ્ટ છે, ઉત્સાહી છે, આ કૃતિ તેને શોભા આપે એવા પ્રકારની છે.

એમ કહી શકાય કે તેને ઉત્તેજન મળેથી તેવાં બીજા કામો કરવાના અંકુરો પ્રકુલ થશે, અને પ્રાથમિકશાળાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી પુસ્તકો થવાથી તેમને પણ ઉપકારક થશે.

ગણપતરામ મયારાંકર વોડાદા.

બી. એ. બી. એસ. સી.

માણ એન્જ્યુ. ઇન્સ્પે. જુનાગઢ.

અહિંના પ્રવેશક વર્ગના ઉત્સાહી અને કુશળ શિક્ષક રા. જયચન્દ્ર બહેચર બહેચર ઝવેરીએ રચેલા “વ્યુત્પત્તિસાર” નામના પુસ્તકના જે ભાગો મેં જોયા છે તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એ પુસ્તક જે વિદ્યાર્થીઓના હિત માટે લખવામાં આવ્યું છે તેને સારી પેઠે ઉપયોગી થઈ પડશે. ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કાળજીથી કરવા માગનાર યુવકનો એ પુસ્તકના અધ્યયનનિમિત્ત શ્રમ અવશ્ય ઉગી નીકળશે.

કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, બી. એ.
હેડમાસ્તર બહાદુરપાનજી હાઇસ્કૂલ જુનાગઢ.

મી. જયચન્દ્ર બહેચર ઝવેરીનો વ્યુત્પત્તિસાર ભાગ પહેલો અમે વાંચ્યો છે અને તે ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેણે વ્યાકરણનો ઉપયોગી ભાગ સરળ અને સાદી ભાષામાં મૂકવા સારી મહેનત લીધી છે. આશા છે કે આ તેનું લઘુ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાના શિષ્યોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. લીધેલી મહેનત માટે મી. જયચન્દ્રને શાળાશીર્ષક છે.

B. H. BUCH.

Principal Male Training College. Rajkot.

પુસ્તક પૂરેપૂરું તપાસવાનો તો મને અવકાશ મળ્યો નથી, પણ જેટલું જોવાયું તેટલામાં સારું લાગ્યું છે. હું ધારું છું કે ઉંચા ધોરણના શિક્ષકો અને શિષ્યોને તે ઉપયોગી થઈ પડશે.

મણીશંકર રતનજી ભટ્ટ.
એન્ડ્રુ. ઇન્સપે. ભાવનગર સ્ટેટ.

નામદાર સરકાર તરફથી ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમનાં નવાં ધોરણો બહાર પડ્યાં છે. તેમાં શિક્ષણનો ક્રમ બાળકોની બુદ્ધિને બંધ બેસતો યુવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; તેથી વ્યાકરણ અને શબ્દવ્યુત્પત્તિના શિક્ષણ માટે આજદિન સુધી ચાલતી શૈલી બદલાણી છે. નવીન શિક્ષણ શૈલી પ્રમાણે વિદ્યાનો તરફથી વ્યાકરણનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં લઘુ પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે. તેમ શબ્દ વ્યુત્પત્તિના શરૂઆતના અભ્યાસીઓ માટે નવીન શિક્ષણ ક્રમ પ્રમાણે શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરી શિષ્ય-શિક્ષક ઉભયને ઉપયોગી થાય એવું લઘુ પુસ્તક અહિંના પ્રાવેશિક સ્કૂલના માસ્તર રા. જયચન્દ બહેચર ઝવેરીએ બહાર પાડેલું છે. આ પુસ્તક અથથી ઇતિ સુધી વાંચી જોતાં મને ખાતરી થઈ છે કે, તેનો શાળામાં ઉપયોગ થવાથી બાળકોને આ વિષયનું શિક્ષણ જે નીરસ લાગે છે, તે રસમય થશે; અને પરીક્ષામાં અટકળીઆ જવાબ આપતાં અટકી આ વિષયનું ખરૂં જ્ઞાન મેળવવા બાબતે શાળી થશે.

મુંદરજી મુળજી શેઠ,

પ્રાથમિકશાળા સુપરવાઇઝર અને પરીક્ષક; જુનાગઢ સ્ટેટ.

‘વ્યુત્પત્તિસાર’નું પુસ્તક લઘુ પણ સ્પષ્ટ, સંકળના યોગ્ય ક્રમવાળી, અને ઉદાહરણ ધરિત તથા પુષ્કળ હોવાથી ગુજરાતી ઉપદ્યાં ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓને ‘તેમજ અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં ગુજરાતી શીખનારાઓને તે અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે.

દયાશંકર જેશંકર ધોળકીઆ બી. એ.

આસિ. માસ્તર હાઇસ્કૂલ જુનાગઢ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
પ્રસ્તાવના	૧
સંક્ષિપ્ત ચિહ્નોનો ખુલાસો	૧૫
સમાસ પ્રકરણ.	
ભાષા, વાક્ય, અક્ષર. અને શબ્દની ટુંક ઓળખ...	૧૭
શબ્દના ભેદ... ..	૧૯
સમાસ	૨૦
એકાકી અને સામાસિક શબ્દો...	૨૧
વિગ્રહ	૨૨
સમાસના ભેદ	૨૩
૬૬ સમાસ...	૨૪
તત્પુરુષ સમાસ	૨૬
તત્પુરુષના પ્રકાર	૨૭
કર્મધારય સમાસ	૩૦
બહુવ્રીહિ સમાસ	૩૩
મધ્યમપદલોપી સમાસ...	૩૫
અવ્યયીભાવ સમાસ...	૩૬
ક્રેટલાક સામાસિક શબ્દો	૩૭
અધિક અભ્યાસીઓને ઉપયોગી સામાસિક જ્ઞાન ...	૬૧
પ્રત્યય પ્રકરણ	
ઉપસર્ગ અને પ્રત્યયની સાધારણ સમજ...	૬૬
પ્રત્યયના ભેદ	૬૮
સ્વરસંધિ	૬૯
તદ્વિત પ્રત્યયો	
ગુજરાતી	૭૧

કારતી	૭૪
સ્વરની ગુણવૃદ્ધિ	૭૭
સંસ્કૃત	૭૯
કૃદંત પ્રત્યયો	
ગુજરાતી	૮૬
સંસ્કૃત	૯૦
પ્રત્યયોનો ઉપયોગ	૯૩
બીજા કેટલાક બાણવાયોગ્ય પ્રત્યયો	૯૭
વિવિધાર્થ પ્રત્યયોનું પુનરાવર્તન	૧૦૧
કેટલાંક ગુજરાતી ક્રિયાપદોનાં મૂળ	૧૦૩
ઉપસર્ગ પ્રકરણ.				
સંસ્કૃત ઉપસર્ગ	૧૦૫
પૂર્વગ	૧૧૬
શબ્દભંડોળ (વ્યુત્પત્તિ સાથે)	૧૨૦

પ્રસ્તાવના.

આપણા વિચારો ખીજાને જણાવવાનું સાધન ભાષા છે; એટલે ભાષાવડે માણસો પોતપોતાના વિચારોની અરુપરસ અપને કરે છે. જો એવી રીતે જગતવ્યવહાર ચલાવવાનું એક અમૂલ્ય સાધન ભાષા છે, તો તેના વિષે વિશેષ જ્ઞાન સંપાદન કરવું એ આવશ્યક છે.

આપણે વિચારે એ રીતે બહાર દર્શાવી શકીએ છીએ:—બોલીને અંતે લખીને. તે પરથી ભાષાના બોલેલી અને લખેલી એવા બે ભેદ સ્વતઃસિદ્ધ છે. દરેક સુધરેલી પ્રજાની ભાષા એ બે ભેદવાળી હોવી જોઈએ. પરંતુ: બોલેલી અને લખેલી ભાષામાં (કેટલીક જગ્યાએ લખવામાં ‘આવ’ અને બોલવામાં ‘આવ્ય’ જેવા વર્ણોચ્ચાર સિવાય ખીજો) કંઈ ભેદ નથી, કારણ કે તે બન્નેનું કાર્ય એકજ પ્રકારનું છે. બોલેલી અને લખેલી ભાષામાં પ્રકારનો ભેદ નથી પણ પાયરી કે દરજ્જાનો છે; એટલે બોલેલી ભાષાથી કેવળ સમીપના માણસને જ વિચાર જણાવી શકાય છે, ત્યારે લખેલી ભાષાથી સમીપના કે છેડેના ગમે તેને વિચાર જણાવી શકાય છે. તો પણ સાધારણ રીતે લખેલી ભાષાને મઠે યોજેલાં ચિહ્નોને લિપિ અને બોલેલીને ભાષા કહેવામાં આવે છે.

ભાષાના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ ગણવામાં આવે છે:—આર્ય, એમિટિક, અને તુરાનિયન. આર્ય ભાષાની મુખ્ય સાત શાખા છે:—સંસ્કૃત, ઝંદ, ગ્રીક, લેટિન, કેલ્ટિક, ટ્યુટો-

૧. કરપલ્લવી-મશરત-થી વિચાર જણાવી શકાય છે, અને આપણા વિચારનો અમુક ભાગ એ રીતથી જણાવીએ છીએ; તોપણ તેનાથી બહુ નાના અને સાદા વિચારો જણાવાય છે એમ માની વિચાર જણાવવાની ત્રીજી રીત તરીકે તેને ગણેલ નથી.

નિક, અને સ્લેવોનિક. એ મુખ્ય શાખાઓ હાલમાં બોલવામાં આવતી નથી, પણ તે દરેકની ઉપશાખાઓ એશીઆ અને યુરોપના જુદા જુદા ભાગોમાં ચાલે છે. સંસ્કૃત માંથી ઉત્પન્ન થએલી બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, ગુજરાતી, વગેરે હિંદુસ્તાનમાં અને ૧૭મીમાંથી નીકળેલી ફારસી ભાષા ઇરાનમાં બોલાય છે. ગ્રીક અને લેટિનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓ ગ્રીસ, સ્પેન, પોર્ટુગાલ, ફ્રાન્સ, અને ઇટાલીમાં ચાલે છે, કેલ્ટિક ભાષાની ઉપશાખાઓ સ્કોટ્લેન્ડ, આયર્લેન્ડ, અને ઇંગ્લાંડના કેટલાક ભાગમાં ચાલે છે, ટ્યુટોનિક ભાષાની પેટા શાખાઓ ઇંગ્લાંડ, બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ, જર્મની, ડેન્માર્ક, સ્વીડન, નોર્વે, અને આઈસ્લેન્ડમાં ચાલે છે, અને સ્લેવોનિક ભાષાની પેટા શાખાઓ રશીઆ, પોલાંડ, બોલિમીઆ, વગેરે દેશોમાં ચાલે છે. સેમિટિક ભાષાની શાખાઓ જેવી કે ખાદી, સિરિયાક, હિબ્રુ (ચાહુદી), અને આરબી, તે તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, અને આફ્રિકાના ઘણા ભાગમાં ચાલે છે; અને તુરાનિયન જે ત્રીજા વર્ગની ભાષા, તેની શાખાઓ સૈબિરીઆ જાપાન, ચીન ટિબેટ, હિંદનો દક્ષિણ ભાગ, વગેરે દેશોમાં ચાલે છે. તાત્પર્ય કે પશ્ચિમ એશીઆની કેટલીક ભાષાઓ જેવી કે સંસ્કૃત, ફાર-

૧ ૭મી ભાષાના ઘણા શબ્દો સંસ્કૃત સાથે મળતા હોવાથી કેટલાક એમ માને છે, કે વેદની સંસ્કૃત ભાષા પરથી તે થઈ છે. વેદને હિંદુ પણ કહેતા, તેથી જ તે જ થઈ હિંદુ શબ્દ બન્યો હોય એમ માનવાનું આ પણ એક કારણ છે, કે ૭મી ભાષામાં જ અક્ષર નથી. ઇરાનમાં પહેલાં બોલાતી ૭મી અને પહેલ્લી ભાષા બંધ થયા પછી તેમાંથી નીકળેલી ફારસી અને પુષ્તુ ભાષા બોલાવા લાગી. પુષ્તુ કે પુષ્તુ ભાષા અફઘાનિસ્તાનના ઘણા ભાગમાં ચાલે છે.

સી, વગેરે; અને યૂરોપખંડની ઘણી ખરી ભાષાઓ આર્ય-વર્ગની શાખા છે, તથા તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા, મંગોલીઆ, ચીન, જાપાન, સૈબિરીઆ, ટિબેટ, હિંદનો દક્ષિણ ભાગ, વગેરે દેશની ભાષાઓ સેમિટિક ને તુરાનિયન ભાષાની શાખા છે.

અમેરિકાની હાલની ભાષા તો યૂરોપી પ્રજાના યોગે યૂરોપી શાખાઓ માંહેની છે. ત્યાંની મૂળ ભાષા વિષે બહુ શોધ થયા નથી, તો પણ થએલા શોધના પરિણામે તે ભાષાનું આર્ય અને સેમિટિક ભાષાની કેટલીક ઉપશાખાઓ સાથે બહુધા સામ્ય જણાયું છે. ઓશિયાન્યાની ભાષા વિષે ટૂંકામાં એટલું જ જણાવવાનું જે ત્યાંની ભાષાઓ આર્ય-વર્ગની કેટલીક શાખામાંથી થએલી જણાય છે.

આર્ય ભાષાની શાખાઓમાં કેટલુંક સામ્ય છે, તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે તે ભાષા બેલનારાઓ મૂળે એક દેશસ્થ હતા. ઘણા વિદ્વાનોનો એવો મત છે, કે પ્રથમ તેઓ મધ્ય એશીઆમાં બાબિલનની ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં વસતા હતા; પણ કાળે કરી તેઓ જુદા પડી ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશનો આશ્રય કરી રહ્યા, તેથી દેશપરત્વે તેમની ભાષા અને આચારવિચારમાં વિભિન્નત્વ થયું. ધારવામાં આવે છે કે આશરે ૬૦૦૦ વર્ષ પર એશીઆખંડના મધ્ય ભાગમાંથી આર્ય લોકોની એક ટુકડી અગ્નિકોણમાં એટલે હિંદુસ્તાન તરફ, અને બીજી ટુકડી વાયવ્ય કોણમાં એટલે યૂરોપ તરફ ચાલી. હિંદુસ્તાન તરફ આવેલી ટુકડી પ્રથમ પંજાબમાં વસી, પણ પાછળથી તેમાંથી થોડો ભાગ છુટો પડી ધરાનમાં જઈ રહ્યો; અને બાકીનો ભાગ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયો. હિંદુસ્તાનમાં રહેલા લોકોની ભાષા સંસ્કૃત અને ધરાનમાં મળેલા લોકોની ભાષા ગ્રંથ એ નામથી ઓળખાઈ, યૂરોપ

તરફ ગએલી ટુકડીની કસ્પિયન સમુદ્ર આગળ પહોંચ્યા પછી કેટલીક ટાળીઓ પડી. તેમાંની જે એક ટાળી ગ્રી-સમાં જઈ વસી તેની ભાષા ગ્રીક નામથી ઓળખાઈ. વળી બીજી એક ટાળી કેલ્ટ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ અને તે જે પ્રદેશમાં જઈ રહી ત્યાંની ભાષા કેલ્ટિક નામથી ઓળખાઈ. તેમજ બાકીની ટાળીઓમાંની ટચુટન નામની ટાળી જે પ્રદેશમાં જઈ રહી ત્યાંની ભાષા ટચુટોનિક, અને સ્લેવોનિયન નામની ટાળી જે પ્રદેશમાં જઈ રહી ત્યાંની ભાષા સ્લેવોનિક, એ નામથી ઓળખાઈ.

આર્યવર્ગની પ્રાચીન અને બહુ ખેડાએલી ભાષા સંસ્કૃત છે. આર્યો જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ જે ભાષા વાપરતા હતા તે સંસ્કૃત જ હતી એમ કંઈ કહી શકાય નહિ, તોપણ એટલું તો ખરું, કે તે ભાષા સંસ્કૃતની સાથે બહુ મળતી હશે. આરંભકાળમાં આર્યોને મૂળવતની (અનાર્યો) સાથે ભૂમ માટે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું; અને જ્યારે તેઓ યુદ્ધથી પરવાર્યા, ત્યારે જુએ છે તો ભાષામાં કેટલીક વિકૃતિ થઈ ગએલી માલૂમ પડી. આથી તેમજ તે વખતે ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી ભાષા બોલાતી તેને એક જાતની ભાષા કરવાના હેતુથી કેટલાક વિદ્વાનોએ એકઠા મળીને ભાષાના નિયમો બાંધ્યા; અને તે નિયમ પ્રમાણે બોલાતી ભાષાને સંસ્કૃત (સારી કરેલી-સુધારેલી) એવા નામથી ઓળખવા લાગ્યા. આગળ જતાં અનાર્યોના સંસગવડે અને વિદ્વાના અભાવથી તે ન બગડે, અને પોતાનું મૂળ રૂપ બિલકુલ ન બદલી નાંખે એવા હેતુથી વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ, કોષ, આદિ પુસ્તકો રચ્યાં; જે મૂળ ભાષાનું રક્ષણ કરવામાં ઉત્તમ સહાયકારી નીવડ્યાં.

દરેક ભાષા જ્યાં સુધી વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય છે,

ત્યાં સુધી તેમાં અવનવા વિકારો થતા જ જાય છે. એ નિયમાનુસાર સંસ્કૃત ભાષા પણ સમયપરતે જીવદોષ, અનભ્યાસ, અનાયોનો સંસર્ગ, આદિ કારણોને લીધે રૂપાંતર પામવા લાગી. તેમાં તેનું પ્રથમ જે રૂપ થયું તે 'પ્રાકૃત' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે મૂળભાષાપરથી બીજી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મૂળ ભાષાને સંસ્કૃતમાં પ્રકૃતિ કહે છે. (સંસ્કૃત ભાષા મૂળ અથવા પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ+અ વિ. સં. દ. પ્ર.; પ્રાકૃત, મૂળ અથવા પ્રકૃતિ પરથી ઉત્પન્ન થએલી.) પ્રાકૃત ભાષાના નીચે પ્રમાણે પાંચ ભેદ છે. (૧) મહારાષ્ટ્રીય (માળવા અને દક્ષિણ રજપુતાનાની), (૨) માગધી (મગધ અથવા બહાર પ્રાંતની), (૩) શૌરસેની (મથુરાની આસપાસના દેશની), (૪) પૈશાચી (જંગલ અને પહાડમાં વસતા જંગલી લોકોની), અને (૫) અપભ્રંશ (સિંધ, કચ્છ, ગુજરાત, મારવાડ, મેવાડ, વગેરે ભાગોની). એ બધી ભાષાની ઉપશાખાઓ જેવીકે- ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, હિંદી, પંજાબી, સિંધી, ઉરીઆ (ઓઢિઆની), નેપાળી, કાશ્મિરી, વગેરે ભાષાઓ આધુનિક સમયમાં ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ચાલે છે. તેમાંની આપણી ગુજરાતી ભાષા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વે ગુજરાતમાં બોલાતી અપભ્રંશ ભાષામાંથી થએલી છે.

૧ આલંકારાળની સંસ્કૃત ભાષા વૈદિક સંસ્કૃત (મહા સંસ્કૃત) નામથી ઓળખાય છે. એ ઘણી અઘરી અને અપરિમિત હોવાથી દેશકાળને અનુસરી તેમાંથી જે રૂપ થયું તે લૌકિક સંસ્કૃત નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અનભ્યાસને લીધે લૌકિક સંસ્કૃત પણ લોકો બરાબર બોલી શક્યા નહિ, તેથી તેમાં કેટલાંક રૂપાંતર કરી બોલવા લાગ્યા તે ભાષા પ્રાકૃત નામથી ઓળખાઈ. ગાત્રમ બુદ્ધના વખતમાં (ઇ. પૂ. ૫૬૩-૪૮૩)

ગુજરાતી ભાષામાં જે શબ્દો વપરાય છે તેના નીચે લખ્યા પ્રમાણે ચાર ભેદ પાડી શકાય. (૧) તત્સમ, (૨) તદ્ભવ, (૩) દેશ્ય, અને (૪) પારદેશીય. તત્સમ એટલે સંસ્કૃત ભાષાના શુદ્ધ શબ્દો. ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે, માટે તેમાં ઘણા શબ્દો શુદ્ધ સંસ્કૃત છે તદ્ભવ એટલે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ થએલા (સ્ત્રી, બાળક, અભણ લોકો અને જંગલી લોકોએ અશુદ્ધ કરી નાંખેલા) શબ્દો. ગુજરાતી ભાષામાં અપભ્રંશ શબ્દો વધારે છે. દેશ્ય એટલે દેશમાં વપરાતા અસંલના શબ્દો. મૂળપ્રજાની સાથે સંબંધમાં આવતાં તેમના કેટલાક સહેલાઈથી બોલી શકાય એવા શબ્દો ભાષામાં ભળી ગયા છે. પારદેશીય એટલે ફારસી, આરબી, અંગ્રેજી આદિ પરભાષાના શબ્દો. આ દેશમાં મુસલમાની રાજ્ય થતાં આપણી ભાષામાં કેટલાક ફારસી અને આરબી શબ્દો ભળી ગયા છે, તેમજ હાલમાં અંગ્રેજી રાજ્યના યોગે અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાક

સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં) સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી ગાથા ભાષાનો પ્રચાર હતો, તેથી અનુમાન થાય છે કે તે વખત પહેલાં અમુક મુદ્દતથી સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી બંધ થઈ હશે. ગાથા પછી પાલી ભાષા થઈ; અને તે પછી પ્રાકૃત ભાષા થઈ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં અલેક્ઝાન્ડર સિકંદર ચડી આવ્યો ત્યારે પાલી ભાષા બોલાતી હશે; અને ત્યાર પછી થોડી મુદ્દતે પ્રાકૃત ભાષા શરૂ થઈ હશે. ઈ. સ. પૂ. બીજા સૈકાના કેટલાક શિલાલેખો જેમાં આન્ટિઓકસ વગેરે ગ્રીક બાદશાહોનું વર્ણન છે તે પ્રાકૃત ભાષામાં છે. વળી વૃત્તમાં થોડી મુદ્દત ઈ. સ. ના બીજા સૈકાથી લૌકિક સંસ્કૃતનું પુનરુદ્ભવન થયેલું, પણ તે વિદ્વાન વર્ગના લોકો બોલ ॥ હશે.

શબ્દો પણ ભળી ગયા છે અને ભળતા જાય છે.

આ ઉપરથી જણાયું કે ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દસમૂહ સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, દેશ્ય, અને શરસી, આરબી, અંગ્રેજી આદિ પરમાષાનાં શબ્દોનો થયેલો છે. ગુજરાતી ભાષામાં સંકેતે ૨૩ ટકા સંસ્કૃત, ૬૬ ટકા અપભ્રંશ તથા દેશ્ય (૩૬), અને ૧૧ ટકા પારદેશીય શબ્દો છે.

ભાષામાત્ર જ્યાં સુધી વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય ત્યાં સુધી વિકાર પામતી જ જાય છે, એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. તે નિયમાનુસાર ગુજરાતી ભાષામાં પણ સમયપરત્વે વિકાર પ્રાપ્ત થતો ગયો છે, અને થતો જાય છે. આજથી લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંની ગુજરાતી ભાષા ને હાલની ભાષા સાથે સરખાવીએ તો તેમાં ઘણો ફેર માલૂમ પડે છે. આથી તે વખતની ભાષા જુની ગુજરાતી, અને હાલની ભાષા નવી ગુજરાતી, એ નામથી ઓળખાય છે. હજી સુધી ગુજરાતી ભાષા બરાબર નિયમમાં આવી નથી, તેમ સર્વ પ્રકારના વિચાર જણાવવા માટે પૂર્ણતાને પામી નથી. આ-શા છે કે પાણિનિ જેવો કોઈ મહાવૈયાકરણ થાય અને ભાષાને સંપૂર્ણ નિયમમાં મૂકે. અસ્તુ:

ભાષાદ્વારા આપણે આપણો સર્વ વ્યવહાર ચલાવી શકીએ છીએ, માટે દરેક સુત્રપુરૂષ સમજી શકશે કે ભાષાજ્ઞાન એજ સર્વજ્ઞનમાં પેસવાની પ્રથમ કુંચી છે, અને તે વધારવા પર જેટલું લક્ષ અપાય તેટલું ઓછું જ છે. ભાષાજ્ઞાન વધારવામાં વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિ કેટલેક અંશે સહાયભૂત છે. આપણી ભાષામાં વ્યુત્પત્તિને લગતાં બે ત્રણ પુસ્તકો છે, અને તે વિદ્વાન પુરૂષના હાથથી લખાયેલાં તથા ઘણાં સરસ છે; તોપણ આ પુસ્તક રચવાનું કામ નીચેનાં કારણોને લીધે હાથ ધર્યું છે. વ્યુત્પત્તિ કે વ્યા-

કરણનો વિષય પુષ્કળ ઉદાહરણોથી જ સરસ રીતે શી-
વી શકાય. હવે જે પ્રત્યેક ધોરણમાં ચલાવવાની વ્યુત્પત્તિને
બંધ બેસતાં ઉદાહરણો વાચન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે તે-
મને પરિચિત પુસ્તકોમાંથી જ મૂકવામાં આવ્યાં હોય તો
તેથી જે તરેહના લાભ થઈ શકે. એક તો જાણીતા શબ્દો
ની વ્યુત્પત્તિ શીખવાથી શીખનારને આનંદ પડે, અને ખીજું-
પ્રત્યેક વિષયમાં આવતા અજાણ્યા શબ્દોના ચોક્કસ અર્થ
ધ્યાનમાં આવે.

આ પ્રસંગે જણાવવું આવશ્યક છે, કે કોઈપણ વસ્તુ
કે વિષયમાં લાભનું દર્શન થયા વિના મનુષ્ય જેવું ઉચ્ચ
પ્રાણી તેમાં લાચ ધાત્રતું નથી; ત્યારે વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનમાં આ-
ગળ વધવાથી મનુષ્યને એવા શા લાભ મળી શકે છે તે
નીચેની હકીકતથી જણાશે.

(૧) વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી શબ્દનાં ખરાં રૂપ આપણી નજ-
રમાં દેસે છે, અને તેથી જેડણીમાં સુધારો થઈ ભૂલ થવાનો
સંભવ રહેતો નથી જેમકે- તિ પ્રત્યય લાગવથી ગતિ, પ-
તિ, કાન્તિ, જ્ઞાતિ, ગીતિ, મીતિ, આદિ શબ્દો બન્યા છે
એમ જાણ્યા પછી કદી પણ તિ દીર્ઘ લખવાની ભૂલ થ-
શે નહિ.

(૨) વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી શબ્દનો મૂળ અર્થ જાણી શકાય
છે, તેમ લાક્ષણિક અર્થ પણ સમજી શકાય છે. જેમકે-અંબુજ
શબ્દ કાને પડતાં તરત જ આપણે કમળ માનીએ છીએ
તે તેનો લાક્ષણિક અર્થ છે. હવે તેની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો,
(અંબુ = પાણી + જ = જન્મનાર;) પાણીમાં જન્મનાર
એવો એનો મૂળ અર્થ જણાય છે. જેકે પાણીમાં તો શ-
વણ, મ સ્ય, આદિ અનેક વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તો
પણ અંબુજ શબ્દથી આપણે કમળ જ માનીએ છીએ.

આવી રીતે દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણતાં તેનો મૂળ અને લાક્ષણિક અર્થ સમજી શકાય છે.

(૩) વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી સમાન અર્થવાળા શબ્દો માં જે સૂક્ષ્મ ભેદ રહેલો હોય તે જાણી શકાય છે. જેમકે વન્ધુ અને સહોદર શબ્દનો અર્થ આપણે ‘ભાઈ’ કરીએ છીએ, પણ એ બન્નેની વ્યુત્પત્તિ તપાસતાં જુદું જ જણાય છે.

વન્ધુ, (વન્ધ = બાંધવું + ડ ક. વા. પ્ર;) બાંધનાર, બાંધી નાખનાર, સ્નેહથી બાંધી રાખનાર, આથી ‘ભાઈ’ ‘મિત્ર’ વગેરે આપણા બાંધુ ગણાય, અને આપણે તેમ ગણીએ પણ છીએ.

સહોદર, (સહ = સરખું + ડર = પેટ;) સરખું પેટ, સરખું-એક-પેટ છે જેનું, એક પેટ-ગર્ભ-માંથી જન્મ છે જેનો; એટલે એક પેટમાંથી (એક માતાથી) જન્મેલાં ભાઈ કે બહેનો સહોદર કહેવાય.

આ ઉપરથી જણાય છે કે વન્ધુ શબ્દ ‘ભાઈ,’ ‘મિત્ર,’ વગેરેને માટે વાપરી શકાય, પણ સહોદર શબ્દ તો એક માતાથી જન્મેલાં ભાઈબહેનોના સંબંધમાં જ વાપરી શકાય.

(૪) વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી શબ્દનો ઇતિહાસ જણાય છે. જે મકે-પત્ર શબ્દ તપાસતાં મારૂમ પડે છે, કે અસલ કાગળોના અભાવે કંઈ પણ લખાણ ઝાડનાં પાંદડાં પર થતું, અને પાંદડાંને સંસ્કૃતમાં પત્ર કહેતા. પાછળથી તેવાં લખાણો માટે કાગળ થયા, તોપણ તેનું મૂળનામ જે પત્ર તે કાયમ રહ્યું. વળી કુશલ (કુશન્ લાતિ સઃ; કુશ-દર્ભ-કાપી લાવે છે તે,) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તપાસતાં જણાય છે કે અસત્ર જુદા જુદા પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા વખતે કુશ-દર્ભ-લાવેો ખડતો, અને તે પ્રસંગે દર્ભની ધારો તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે પોતાના હાથને ઈર્ષ ન થાય એટલા માટે ત્યતુર કે હુશિયાર સિં

ખીને ઋષિમુનિઓ દર્ભ લાવવા મોકલતા; અને તેના કુશલ લાવવાના કામપરથી તેને કુશલ કહેતા. પાછળથી ગમે તે પ્રકારે ચતુર કે હુશિયાર માટે પણ કુશલ શબ્દ રહી ગયો.

(૫) વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી પૂર્વની જનસ્થિતિ (પૂર્વનો ઇતિહાસ) તેમજ જનસ્વભાવ જણાય છે. જેમ કે—પત્ર શબ્દ પરથી જણાય છે કે પહેલાં કાગળ નહોતા, પરંતુ લોકો ઝાડનાં પાંદડાંથી પોતાનો લેખનવ્યવહાર ચલાવતા. વળી કુશલ શબ્દથી જણાય છે કે લોકો ધાર્મિક ક્રિયામાં નિમગ્ન રહેનારા હતા, ગુરુઓને ત્યાં સામઘા શિષ્યો અભ્યાસ કરવા આવતા, અને તે વિદ્યાર્થીઓ ગુરુનું ગૃહકાર્ય કરવામાં ભાગ લેતા.

ખીજો દાખલો:-દુહિતા શબ્દનો અર્થ દીકરી થાય છે. હવે તેનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ તપાસીએ તો (દુહ=દોહવું+ઈ આગમ+તૃ નો ત્તા ક. વા. પ્ર.;) દોહનાર એવો અર્થ મેલૂમ પડે છે. દોહવાનું કામ દીકરીઓને સોંપેલું હોય, તોજ તેને દોહનાર એવી સંજ્ઞા આપે. એ રીતે દીકરીઓને જ દોહવાનું કામ સોંપેલું એ સિદ્ધ છે, તો તે વખતના લોકોનો સ્વભાવ દીકરી તથા પશુઓ તરફ વત્તારે માયાળુ હોય એ વાત સહજ અનુમાનમાં આવે છે. વળી દીકરીઓ તો ઘેરઘેર હોય, ત્યારે બધા લોકો જો દુહિતા કહે, તો ઘેરઘેર દોહવાનું કામ હોવું જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. વળી કોઈ માણસને કામપરત્વે સંજ્ઞા આપવી હોય તો તેના ખામ કામપરત્વે અપાય. દીકરીઓને દુહિતા એવી સંજ્ઞા આપી તેથી તેમનું ખાસ કામ દોહવું એજ હશે એમ ધારી શકાય છે. આથી તે વખતના લોકોની (પશુપાલક) સ્થિતિ જણી શકાય છે, તેમજ પશુ એજ તેમનું વન હતું એવી ખાતરી થાય છે. (ધન્=શબ્દ કરવો—નાદ કરવો + અ ક. વા. પ્ર.; નાદ કરનાર; પૈસા, દ્રવ્ય, વગેરે, તેમજ ગાય, ભેંસ,

વગેરે ઢાર રૂપી ધન. પહેલાંના લોકો ઢારને ધન કહેતા, તે પરથી અત્યારે પણ ગાયબેંસના ટોળાંને ધન કહેછે. ધેનુ પરથી પણ ધન શબ્દ થઈ શકે.)

(૬) વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી અજ્ઞાણના શબ્દોના અર્થ સમજવા આપણે શક્તિમાન થઈએ છીએ, તેમ અજ્ઞાણના શબ્દો ખોળી પણ શકીએ છીએ. જેમકે—ઈક પ્રત્યય સંબંધદર્શક છે અને તે ધમ્ શબ્દપર લાગવાથી ધામિક, શરીર શબ્દપર લાગવાથી શારીરિક, એ રીતે શબ્દો બને છે એમ જાણવા પછી ઈક પ્રત્યય લાગેલો કોઈ શબ્દ આપણે સહેલાઈથી સમજી શકીશું. ધારો કે પ્રવેશિક શબ્દ આજ સુધી જાણવામાં આવ્યો ન હોય અને મિલકુલ પ્રથમ જ જોવામાં આવે, તોપણ ઈક પ્રત્યયનું જ્ઞાન છે તેથી સમજી શકીશું કે પ્રવેશ+ઈક મળી તે શબ્દ થયેલો છે. આથી તે શબ્દ અજાણ્યો હતો તોપણ તેનો અર્થ આપણે સહજ સમજી શક્યા. વળી ઇન્નો ઈ સંબંધદર્શક પ્રત્યય છે અને તે લાગવાથી પ્રતાપ, રોગ, વગેરે શબ્દોપરથી પ્રતાપી, રોગી, વગેરે શબ્દો બન્યા છે એમ જાણવા પછી, કામ, ક્રોધ, લોભ, વગેરે શબ્દોને લગતા તેવા શબ્દો ન જાણતા હોઈએ તોપણ ખોળી શકીએ કે ઇન્નો ઈ પ્રત્યય લાગવાથી કામી, ક્રોધી, લોભી, વગેરે શબ્દો થતા હશે.

(૭) વ્યુત્પત્તિજ્ઞાનથી વખતે કોઈ શબ્દનું મૂળ શોધી કહાડતાં તે શબ્દનું ખરૂં જ્ઞાન મળવાથી મનને આનંદ થાય છે, અને તેથી તેમાં પરોવાઈ રહેવામાં મન પ્રકૃલ્લ રહે છે, કે જે વાતાની ભાષામાં ઉચ્ચપ્રતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે આવશ્યકતા છે. જેમકે પાદપ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો (પાદેન પિવતિ સ પાદપઃ) પગવડે પીનાર એવો અર્થ

૧. પ્રવેશને લગતું, પ્રવેશ કરવાને લગતું; પ્રવેશ કરવાનું સાધન.

જાણાય છે. આથી આપણે જરા હસીશું કે કોઈ મુખથી અને કોઈ સંદર્થી પાણી પીએછે ત્યારે વૃક્ષ પગ (મૂળ) વડે પાણી પીએ છે, માટે ગુણાનુરૂપ નામ પણ ઠીક જ રાખ્યું છે !

(૮) ઘણા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણતાં તે શબ્દ જેને માટે સંજ્ઞારૂપ હોય, તેનાં કાર્ય, જનતિસ્વભાવ, અથવા રચના વિષે કંઈક અનુમાન થઈ શકે છે. જેમકે—મીમ, મી=ભય પામવો +મ ક. વા. પ્ર ; ભય પમાડનાર; એટલે તેનો દેખાવ, સ્વભાવ, કે કર્મ ત્રાસજનક હશે એમ અનુમાન થાય છે. શુધિષ્ઠિર, શુધિ=યુદ્ધમાં+સ્થિર=નહિ હઠનાર; યુદ્ધમાં નહિ હઠનાર—સ્થિર રહેનાર, એટલે તેમનું યુદ્ધ પરાક્રમ તેમના માટેની સંજ્ઞાપરથીજ પ્રદર્શિત થાય છે. ત્રિનેત્ર, ત્રણ છે નેત્ર જેને; શિવ. ચતુરાનન, ચાર છે આનન (મોઢાં) જેને; બહા. કુંભકર્ણ, ઘડા જેવા કાન છે જેને; રાવણનો ભાઈ. શૂર્પણખા, સૂપડા જેવા નખ છે જેને; રાવણની બહેન. એ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરથી તેમની રચના કે શરીરાકૃતિ વ્યંજીત થાયછે. કિકર, કિમ્=કંઠ-શું+કર=કરનાર; કંઠપણ કરનાર, અથવા ‘શું કહે’ એમ પૂછીને કરનાર, ચાકર, સેવક; એટલે તેની સંજ્ઞાપરથીજ તેનું કાર્ય પ્રતીત થાય છે.

આ અને બીજા ઘણા લાભ તથા વિનોદ વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાનથી થઈ શકે છે. જેથી તે વિષય અગત્યનો મનાય છે. શિક્ષકો પ્રયત્ન કરી આ વિષય યથાવિધી શીખવશે તો બાળકો ભાષા માટે શોખીન થશે, અને તેથી ભવિષ્યમાં સાહિત્યોત્તમિ થશે. કોઈ સાક્ષરનું એવું કહેવું છે, કે સાહિત્ય એજ દેશનું જીવન છે. વળી એટલેથીજ નહિ અટકતાં એમ પણ કહે છે, કે અવનતિમાં નિમગ્ન થએલ દેશને ઉત્તતિનાં દર્શન કરાવવામાં પણ સાહિત્ય સહાય રૂપ થઈ પડે.

આ પુસ્તકમાં વ્યુત્પત્તિવિષય નવાં ધોરણ પ્રમાણે દરેક ધોરણવાર જુદા જુદા વિભાગ પાડી લખેલ છે, (એમ નહિ કે તે વિભાગ દરેક ધોરણમાં પૂરો શીખવવો. તેમાંનો કેટલોક ભાગ ઉપલા ધોરણમાં શીખવી શકાય એવો છે, પણ સંબંધ જાળવવા સાથે લખેલ છે.) તોપણ નીચલા ધોરણને માટે લખાઈ ગયેલી બાબતો ઉપલાં ધોરણમાં ખિલકુલ વીસારી નહિ મૂકતાં તેની તે બાબતો પ્રસંગ સાધી યાદ કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

સમાસ પ્રકરણમાં સમાસનું જ્ઞાન કરાવ્યા પછી વાંચનમાળામાંના જાણવાયોગ્ય શબ્દો તેઓ છુટા પાડી શકે એવા હેતુથી તેવા કેટલાક શબ્દોનો ભંડોળ પાછળ આપી, તેનો વિગ્રહ કરી બતાવી તે કયા પ્રકારના સમાસ છે તે સૂચવેલ છે; જે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રત્યય પ્રકરણમાં પ્રત્યયનું જ્ઞાન કરાવ્યા પછી નામવિશેષણાદિ પરથી નામવિશેષણાદિ બનાવવામાં પ્રત્યયોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેના નમુનારૂપ કેટલીક હકીકત લખી છે. ઉપસર્ગ પ્રકરણમાં ઉપસર્ગ અને ઉપસર્ગ તરીકે વપરાતા શબ્દો સંબંધે હકીકત લખી છે. છેવટે કેટલાક જાણવાયોગ્ય શબ્દોનો ભંડોળ પાછળ આપી ઉપસર્ગ અને પ્રત્યય છુટા પાડવાને લગતી વ્યુત્પત્તિ કરી બતાવી છે; જે વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થશે.

કદ બહુ વધી જવાની ધાસ્તીથી ધાતુપ્રકરણ અને ઉત્સર્ગપ્રકરણ માટેનો ભાગ જુદો છપાવવા ધાર્યો છે.

દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં બહુ લંબાણ થઈ જાય, માટે દરેક વખતે નમુના દાખલ અમુક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપી છે. બાકીના શબ્દોમાંના કેટલાક માટે ધાતુ, ઉપસર્ગ, પ્રત્યય, વગેરે અગત્યની બાબતો કૌંસમાં સૂચવી તે શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ પાસે લખ્યો છે. વળી કેટલાક મહેલા શબ્દો કેવળ એકલા જ મૂક્યા છે, જે મનોમત્ન તરીકે ઉપયોગી થશે.

સરતચૂકથી રહી ગએલી ભૂલો તો ક્ષતબ્ધ જ ગણવી
 નેમ્યે, પરંતુ જાતિઅજ્ઞાનથી થએલી ભૂલો જે જે જોવામાં
 આવે તેને માટે પણ ક્ષમા કરી, તે સુધારવાની તક આ-
 પવા માટે સૂચનાઓ કરી સદ્ગુણસ્થો મને ઉપકૃત કરશે,
 એવી આશા રાખું છું.

મિતિ સંવત ૧૯૬૧ના કાર્તિક
 સુદિ ૧ વાર મંગલ.
 તા. ૮-૧૧-૦૪.

જીનાગઢ.

જયચન્દ્ર બહેચર ઝવેરી,
 હેડમાસ્તર
 ટ્રેનિંગકોલેજ પ્રાવેશિક સ્કૂલ;

જીનાગઢ.

संक्षिप्त चिह्नोक्तो जुलासो.

द्वं. स.=द्वंद्व समास.

त. पु. स.=तत्पुत्रस्य समास.

द्वि. त. पु. स.=द्वितीया तत्पुत्रस्य समास.

तृ. त. पु. स.=तृतीया तत्पुत्रस्य समास.

च. त. पु. स.=चतुर्थी तत्पुत्रस्य समास.

पं. त. पु. स.=पंचमी तत्पुत्रस्य समास.

ष. त. पु. स.=षष्ठी तत्पुत्रस्य समास.

स. त. पु. स.=सप्तमी तत्पुत्रस्य समास.

क. धा. स.=कर्मधारय समास.

ज. व्री. स.=जडुव्रीडि समास.

म. प. लो. स.=मध्यमपदलोपी समास.

अ. भा. स.=अव्ययीभाव समास.

सं. उ.=संस्कृत उपसर्ग.

प्रा. उ.=प्राकृत उपसर्ग.

फा. उ.=शरसी उपसर्ग.

सं. प्र.=संस्कृत प्रत्यय.

गु. प्र.=गुजराती प्रत्यय.

फा. प्र.=शरसी प्रत्यय.

त. प्र.=तद्धित प्रत्यय.

भा. वा. प्र.=भाववाचक प्रत्यय.

सं. द. प्र.=संबन्धदर्शक प्रत्यय.

वि. सं. द. प्र.=विशेषसंबन्धदर्शक प्रत्यय.

ना. जा. द. प्र.=नारीजतिदर्शक प्रत्यय.

स्थ. वा. प्र.=स्थलवाचक प्रत्यय.

का. वा. प्र.=काणवाचक प्रत्यय.

स. वा. प्र.=समुदायवाचक प्रत्यय.

ल. वा. प्र.=लघुतावाचक प्रत्यय.

कृ. प्र.=कृदंत प्रत्यय.

क. वा. प्र.=कर्तृवाचक प्रत्यय.

क्रि. वा. प्र.=क्रियावाचक प्रत्यय.

भू. कृ. प्र.=भूतकृदंत प्रत्यय.

व. कृ. प्र.=वतमानकृदंत प्रत्यय.

यो. द. प्र.=योग्यतादशक प्रत्यय.

कर्म. वा. प्र.=कर्मवाचक प्रत्यय.

उ.=उपसर्ग.

प्र.=प्रत्यय.

सं.=संस्कृत.

गु.=गुणराती.

प्रा.=प्राकृत.

फा.=फारसी.

आ.=आरबी.

अं.=अंग्रेज.

વ્યુત્પત્તિસાર.

ભાગ ૧.

સમાસપ્રકરણ.

(ગુજરાતી પાંચમા ધોરણમાં સામાસિક શબ્દો છુટા પાડતાં શીખવાનું છે, જે હકીકત આથી જાણી શકાશે એટલુંજ નહિ; પરંતુ ઘણીખરી હકીકત છટ્ટા અને સાતમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થઈ પડશે.)

ભાષા, વાક્ય, અક્ષર, અને શબ્દની

ટુંક ઓળખ.

જગત્વ્યવહાર ચલાવવા માટે માણસોને પોતપોતાના વિચારો અરસપરસ જણાવવાની જરૂર છે. “વિચારો એકબીજાને જણાવવાનું સાધન ભાષા છે.”

વિચાર ધણા હોય, અને તેમાંનો દરેક વિષય જણાવવા માટે જુદું જુદું બોલવું જોઈએ. “જેટલી વાતથી આ-

તેમજ-હારવું, નારંગી, ખીકણ, લૂમખો, વગેરે ત્રણ ત્રણ અક્ષરના જથ્થા પણ એવા છે કે જેથી કંઈક અર્થ સમજાય છે. આવી રીતે “ એક અથવા વધારે અક્ષરોના સમૂહથી થતું ઉચ્ચારણ કે જેથી કંઈક અર્થ સમજાય છે તેને શબ્દ કહે છે. ” ફા, વો, વાફ, ફતજ, કમગલ, એ અક્ષરો કે અક્ષર-સમૂહો એવા છે કે તેથી કંઈ અર્થ સમજાતો નથી, માટે તેઓ ‘શબ્દ’ નથી.

ઉપર લખેલા શબ્દોપરથી જણાય છે કે કેટલાક અક્ષરો અક્ષરના (એકાક્ષરી) છે; અને કેટલાક એક કરતાં વધારે અક્ષરના (અનેકાક્ષરી) છે.

શબ્દના ભેદ.

પહેલીહાર.	ખીજી હાર.	ત્રીજી હાર	બાજુએ દરેક હાર
રામ.	રામલક્ષ્મણ.	રામલક્ષ્મણજનકી.	વાર લખેલ શબ્દોથી
લક્ષ્મણ.	રાજનગર.	રાજનગરવાસી.	જણાય છે, કે પહેલી
જનકી.	રાજસભા.	ગોરમહારાજ.	હારમાં કેવળ અક્ષરો
રાજ.	રાજમાતા.	સુક્ષ્મદર્શકચંદ્ર.	શબ્દ જ છે; અને
નગર.	રાજમહેલ.	દાદાબાઈપારસી.	ખીજી તથા ત્રીજી હાર
ધી.	ધીગોળ	મણિબાઈમાસ્તર.	માં એક સાથે એક
ગોળ.	નગરશેઠ.	ચૂનીલાલભાઈ.	કરતાં વધારે શબ્દો
દૂધ.	દૂધસાકર.	ગવરીશંકરદેશાઈ.	લખેલા છે. હવે ‘રામ’
સાકર.	રસરોટલી.	કરુણાશંકરમહેતા	એ શબ્દનો જેવી રીતે
રસ.	શેઠચાકર.	છગનલાલજોષી	પદચ્છેદ થાય છે તેવી.
રોટલી.	ખાંડસકર.	લક્ષ્મીશંકરશાસ્ત્રી.	જ રીતે ‘રામલક્ષ્મણ’
શેઠ.	પરમદયાળુ.	રણછોડકાકા	એ શબ્દનો પણ એક
ચાકર	લાલરંગ.	મગનલાલમામા.	જ શબ્દ તરીકે પદ
ખાંડ.	ગોળકેરી.	દૂધપાંપૂરી.	ચ્છેદ થાય છે. તે પર-

૧ એવા અર્થ વિનાના અક્ષરો કે અક્ષર સમૂહો વપરાતા નથી, પણ વખતે ખીજા શબ્દ બોલતાં ઉતાવળને લીધે પાછળથી તેવાં ઉચ્ચારણો વપરાય છે જેમકે:--

ધરખર, શાકખાક, તેલખેલ, કેરીખેરી, પાણીખાણી, પેટીખેટી, પાનખાન, છરીખરી, વાસણકૂશણ, વગેરે.

થી જણાય છે કે પહેલી હારમાં કેવળ અક્ષેપા શબ્દો જ છે; અને બીજી હારમાં દેખાઈતા એક કરતાં વધારે શબ્દો મળીને ખરી રીતે અક્ષેપા શબ્દ બનેલ એવા શબ્દો છે.

આ ઉપરથી શબ્દના નીચે પ્રમાણે ભેદ પાડી શકાય.—

(૧) અક્ષેપા શબ્દો. જેવાકે:—રામ, લક્ષ્મણ, ધી, કલમ, ખાંડ, પૂરી, વગેરે. (૨) એક કરતાં વધારે શબ્દો જોડાઈને થએલા શબ્દો. જેવાકે:—દૂધભાત, ભાતદાળ, ધીકેળાં, મણિ-શંકરકિવાન, હરિલાલડાકટર, રામદાસખાવા, કરશનદાસશેઠ, વગેરે.

ટીપ. અનુલેખનનો એવો નિયમ છે, કે જેમ બને તેમ શબ્દો છુટા છુટા લખવા. પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે અમુક શબ્દ મળીને એક જ શબ્દ થએલો હોય, ત્યારે તેના દરેક ભાગો કે જે ખરી રીતે જુદા જુદા શબ્દ છે, તેને છુટા પાડવા નહિ. મતલબ કે બીજા પ્રકારના શબ્દો લખતાં વચ્ચે અંતર રાખવું નહિ.

સમાસ.

(સમ્=સાથે+અસ્=ફેંકવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; સાથે ફેંકવું, એક સાથે ઘણો અર્થ જેમાં ફેંકાએલો—મૂકાએલો—છે એવો સંક્ષિપ્ત શબ્દ.)

એક વર્ગમાં અમુક પાટલી પડી હોય, અને તે દરેક પાટલી પર ચાર ચાર છોકરા બેઠા હોય, એવામાં એક નવો છોકરો આવે તેને માટે નવી પાટલી ન લાવતાં તેમાંની કોઈ એક પાટલી પર ચારની સાથે પાંચમાને પણ બેસારીએ, ત્યારે તે પાંચમાનો તેમાં સમાસ થયો કહેવાય. કારણ કે તેની તે પાટલીથી જ આપણે કામ ચલાવ્યું હવે એજ રીતે 'મહેલ સારો છે.' એવું એક ત્રણ શબ્દનું

વાક્ય છે, તેમાં કર્તા તરીકે વપરાયેલ ' મહેલ ' શબ્દની પહેલાં ' રાજ ' શબ્દ મૂકી ' રાજમહેલ સારો છે. ' એવું ત્રણુના ત્રણુ શબ્દનું વાક્ય બનાવ્યું. એટલે વાક્યમાં કર્તાની જગ્યાએ જ ' મહેલ ' શબ્દ હતો, તેને બદલે કર્તાની જગ્યામાં જ ' રાજમહેલ ' શબ્દ મૂક્યો. વાક્યમાં નૂરી જગ્યા જોઇતી નથી. જેમ વર્ગની અક્કેડી પાટલીમાં જેટલા જેટલા છોકરા બેસે, તેટલા તેટલાનો અક્કેડી પાટલી પર સમાસ થયો કહેવાય; તેમ વાક્યમાં એક શબ્દની જગ્યામાં જેટલા જેટલા શબ્દનો સમાવેશ કરી શકીએ, તેટલા તેટલા શબ્દનો અક્કેડા શબ્દની જગ્યામાં સમાસ થયો કહેવાય. પાટલી પરના દરેક છોકરાને ગણીને કહી શકાય કે તેમાં આટલાનો સમાસ થયો છે. પાટલી પર એક તો બેસી જ શકે; પણ જ્યારે એક કરતાં વધારે બેઠા હોય ત્યારે કહીએ કે અમુકનો સમાસ થયો છે. તેમ " એક શબ્દના ભાગ પાડતાં માંહેથી બીજા પણ શબ્દો હાથ લાગે ત્યારે તે શબ્દનો સમાસ થયો છે એમ કહેવાય. " જેમકે:—ધીતેલ, ગોળકેરી, રસપૂરી, ખાંડચોખા, દૂધદહીં, કળી-માંઠીઆ, ગોરમહારાજ, ગાયકવાડમહારાજ, વગેરે શબ્દોમાં દેખાઇતા એક કરતાં વધારે શબ્દોનો સમાસ થયેલો છે.

એકાકી અને સામાસિક શબ્દો.

एकाकी (एक=એક+आ आगम+क समुदाय वा. प्र.+इत् नोई सं. द. प्र.;)=એકલું.

सामासिक (समास=समास + इक सं. द. प्र.)=समासवाणुं.

પાટલી પર જેટલા છોકરા બેઠા હોય તેટલા માટે તે સમાસવાળી છે એમ ગણાય; તેમ એક શબ્દની જગ્યામાં અમુક શબ્દ બેસી ગયા હોય ત્યારે તે પણ સમાસવાળો

કહેવાય. સમાસવાળા શબ્દને સંસ્કૃતમાં સામાસિક શબ્દ કહે છે; અને એકલા શબ્દ તે એકાકી શબ્દ કહેવાય છે. પહેલાં આપણે શબ્દના એ ભેદ માડ્યા હતા, તેમાં કયા ભેદનું નામ એકાકી અને કયા ભેદનું નામ સામાસિક, તે ઉપરની હકીકતથી જણાય છે ત્યાર હવે આપણે શબ્દના ભેદનાં નામ ફેરવીશું. આપણે જેને એકલા શબ્દો કહેતા હતા તેને એકાકી શબ્દ, અને જેને એક કરતાં વધારે શબ્દો જોડાઈને થએલા શબ્દો કહેતા હતા તેને સામાસિક શબ્દ એવું નામ આપીશું. તે બંને ભેદના નીચે અમુક દાખલા લખ્યા છે, બીજા તમે કહી બતાવશો.

એકાકી શબ્દ:—કાગળ, ચપ્પુ, કલમ, શાહી, કાચ, ટેમ્બલ, અંગ, નાક, તાળું, પલંગ, કુંવર, ગોર, રાજ, વગેરે.

સામાસિક શબ્દ:—શાકભાજી, રસરોટ્તી, મહાસાગર, રાજકુંવર, ગોરમહારાજ, રાજગોર, જ્વાળામુખી, વગેરે.

વિગ્રહ.

(વિ=ઉલટું+મહ=પકડવું+અ કિ. વા. પ્ર; પકડવાથી ઉલટું. છુટા પડવું.)

સામાસિક શબ્દમાં કયા કયા શબ્દ છે, અને તે શા શા અર્થના છે તે જાણવા માટે તેમાંના દરેક શબ્દને છુટા પાડી તપાસવો જોઈએ—તેનો અર્થ જાણવો જોઈએ. કાંઈ રાજાઓને અરસપરસ સંબંધ હોય અને તેમનાં મન પ્રેમની જોડાએલાં હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે સલાહશાંતિ છે એમ કહેવાય; પણ જ્યારે કાંઈ પણ કારણથી તેઓ સંબંધ છોડી દઈ અરસપરસ ઘડાઈમાં ઉતરે, અને એક બીજાનાં મન જુદાં-જુદાં—પડી જાય ત્યારે તેમના વચ્ચે વિગ્રહ ચાલે એમ કહેવાય. તેજ રીતે સામાસિક શબ્દના ભાગોને છુટા પાડવા તેને

વિગ્રહ કયો કહે છે. એટલે “ સામાસિક શબ્દના ભાગોને છુટા પાડી તેનો અર્થ કરી બતાવવાની ક્રિયાને વિગ્રહ કહે છે. ” જેમકે—‘ રાજકુંવર ’ એ શબ્દનો વિગ્રહ કરવો હોય તો નીચે પ્રમાણે થાય.

રાજકુંવર, રાજ=રાજ+કુંવર=દીકરો; રાજનો દીકરો.

ઉપર બતાવેલી ક્રિયાને વિગ્રહ કહે છે. બીજા શબ્દોનો વિગ્રહ કરવો હોય તોપણ ઉપર બતાવેલી રીતે કરવો.

ટીપ. +આવું ચિહ્ન ગણિતમાં હોય છે અને તે વધતા-નું ચિહ્ન ગણાય છે. વિગ્રહ કરતી વખતે લખવામાં +આ ચિહ્ન વાપરવું, પણ બોલવામાં અને વાપરવું. જેમકે:— રાજકુંવર, રાજ બરાબર રાજ, અને કુંવર બરાબર દીકરો; રાજનો દીકરો.

સમાસના ભેદ.

ધીગોળ, દૂધસાકર, દહીંદૂધ, ખાંડસાકર, નગરશેઠ, મહારાજ, જળકુકડી વગેરે શબ્દોના વિગ્રહ કરતાં જણાય છે કે તેઓ જુદા જુદા પ્રકારના સમાસ છે. જેમકે:—

ધીગોળ, ધી અને ગોળ. દૂધસાકર, દૂધ અને સાકર.

દહીંદૂધ, દહીં કે દૂધ. ખાંડસાકર, ખાંડ કે સાકર.

નગરશેઠ, નગરનો શેઠ. મહારાજ, (મહાન્ રાજા) મોટો રાજા.

જળકુકડી, જળમાં રહેનારી કુકડી.

એવી જાતના બીજા શબ્દો ઉપર લખ્યા શબ્દો સાથે નીચે જાતવાર ગોઠવ્યા છે; તેનો વિગ્રહ ઉપર પ્રમાણે તમે કરી શકશો.

ધીગોળ.	નગરશેઠ.	મહારાજ.	જળકુકડી.
ઘેડીપાટીઉં.	જગતકર્તા.	પરદેશ.	જળસાપ,
દૂધસાકર.	રાજકુંવર.	ઘોરીનસ.	દરિયામહેત્ર.
શીરોપૂરી.	હિંદુસ્ત.ન.	પરમદય જી.	ખાંડકેરી.
ખાંડકેળાં.	ધરધંધો.	ભરબજાર.	આગગાડી.

ઉપરની હકીકતથી જણાય છે કે કેટલાક શબ્દો એવી રીતે ભેગા થઇ ગયા હોય છે કે તેમને છુટા પાડતાં વચ્ચે કોઇ વખતે અને અને કોઇ વખતે કે એવાં ઉભયાન્વયી અભ્યય ઉમેરવા પડે છે. કેટલાક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે નો, ને, વગેરે અક્ષરો ઉમેરવા પડે છે. વળી કેટલાક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે કંઇજ ઉમેરવું પડતું નથી તો કેટલાક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં નવાજ શબ્દો ઉમેરવા પડે છે.

(આથી બધા સમાસ એકજ પ્રકારના નથી એવો ઝાંખો આભાસ થઇ શકશે.)

દ્વંદ્વ સમાસ.

૬૬ (દ્વિ, દ્વિ; દ્વૌ, દ્વૌ; બેબે, બેડકું)

ઉપર બતાવેલી હકીકતમાં કેટલાક એવા શબ્દો આવ્યા છે, કે તેના ભાગ બે અથવા વધારે જણાય, તો તે નામની વસ્તુ બતાવતાં પણ બે અથવા વધારે વસ્તુનો ખપ પડે. જેમકે:—‘ઘોડી પાટીઉ’ એ આંગળીથી બતાવતાં ‘ઘોડી’ અને ‘પાટીઉ’ એવી બે જુદી જુદી વસ્તુ બતાવવી પડશે. વળી કેટલાક શબ્દો એવા આવ્યા છે કે તેના ભાગ વધારે જણાય ખરા, પણ તે નામની વસ્તુ બતાવતાં એક જ વસ્તુનો ખપ પડે છે. જેમકે:—‘રાજકુંવર’ કે ‘ધોરીનસ’ ને આંગળીથી બતાવવાં હોય તો રાજનો કુંવર કે ધોરી નસ એ એકજ વસ્તુ બતાવવી પડશે. પહેલા પ્રકારના શબ્દોમાં ખરી રીતે બેડકું હોય છે. આ વાત તો ખુલ્લી છે કે બેડકામાં એક જ વસ્તુ કદી હોય નહિ, પણ એક કરતાં વધારે વસ્તુ હોવી બેધએ. જેમકે:— રામ-લક્ષ્મણ, તેમાં રામ + લક્ષ્મણ છે; (આગળ કહેવાઈ ગયું

છે કે + આવું ચિહ્ન લખવામાં વાપરવું પણ જોલવામાં અને જોલવું.) એટલે તે શબ્દ રામ અને લક્ષ્મણ એવા બે જણની ઓળખ આપે છે. આવાં કેટલાંક જોડકાંનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે અને ઉમેરવું પડે છે. જેમકે:—રાધા-કૃષ્ણ (રાધા અને કૃષ્ણ), શિવપાર્વતી, રાજરાણી, રસરો-ટલી, દાળભાત, સ્નેહદક્ષતર, વગેરે. વળી કેટલાંક જોડકાં એવાં હોય છે, કે તેના જુદા જુદા ભાગના શબ્દો જે જે વસ્તુને ઓળખાવતા હોય તેમાંની ગમે તે એક વસ્તુ લેતાં ચાલી શકે છે. જેમકે:—ખાંડસાકર એ શબ્દથી એવી સૂચ-ના થાય છે કે ખાંડ અથવા સાકર. એટલે કેટલાંક જોડકાંનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે અથવા કે કે ઉમેરવા પડે છે. જેમકે:—દહીંદૂધ (દહીં અથવા દૂધ), દીકરોદીકરી, ભાઈબહેન, સુખદુઃખ, વગેરે.

જોડકું એ શબ્દ માટે સંસ્કૃતમાં દ્વંદ્વ એવો શબ્દ છે, તેથી આવા પ્રકારના સમાસને દ્વંદ્વસમાસ કહે છે. મતલબ કે “ જે સામાસિક શબ્દનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે અને અથવા કે ઉમેરવા પડે તેને દ્વંદ્વસમાસ કહે છે.” નીચે તેવા કેટલાક દાખલા લખ્યા છે.

(૧) ધાણાજીં (ધાણા અને જીં), મીઠુંમરચું, પા-નસોપારી, પેંડાબરછી, ખડીઓકલમ, સ્નેહપેન, ઘીકેળાં, કે-ળાંરોટલી, ધણીધણીઆણી, શિખંડપૂરી, આસુદીપૂરી, દૂધ-પૂરી, શીરોપૂરી, રાયમેથી, હળદરમીઠું, સ્ત્રીપુરુષ, પાટીદક્ષતર, વાણીઆપ્રાણણ, ધાંચીમોચી, હિંદુમુસલમાન, મરીમીઠું, ધાણીદાળીઆ, શેવમમરા, કળીગાંડીઆ, બાપદીકરો, માદી-કરી, તાળુંકુંચી, ખુરશીટેબલ, ગાદીતકીઓ, વગેરે.

(૨) તડકોછાંયો (તડકો કે છાંયો), નફોતોટો (નફો અથવા તોટો), હારજીત, શાકભાજી, લેણદેણ, લેવાદેવા, ગાયભેંસ, વગેરે.

ટીપ. (૧) કેટલાંક જોડકાં એવાં હોય છે કે તેનો વિગ્રહ કરતાં વખતે વચમાં અને ઉમેરાય, તેમ કોઈ વખતે કે પણ ઉમેરાય. જેમકે:—સુખદુઃખ (સુખ અને દુઃખ, અથવા સુખ કે દુઃખ), દીકરોદીકરી, ભાઈજીન, ખાંડસાકર, દહીંદૂધ, માખાપ, રાતદિવસ, ટાટતાપ, તડકોછાંયો, ચડતી-પડતી, વગેરે.

(૨) કેટલાંક જોડકાં એવાં હોય છે કે સરખા અર્થના એ શબ્દો પાસપાસે આવેલા હોય છે. જેમકે:—મોજમજા, જીળકપટ, ફિકરચિંતા, વગેરે

(૩) દ્વંદ્વ સમાસનો વિગ્રહ કરતાં જે શબ્દમાં વચ્ચે અને ઉમેરાય, તે ઘણુંકરીને બહુવચનમાં. અને જે શબ્દમાં વચ્ચે કે ઉમેરાય તે એકવચનમાં ગણાય છે.

(૪) ‘સોનશેર’ અને તેને મળતા અંગ્રેજીઆદિ પર-ભાષાના શબ્દો પણ દ્વંદ્વ સમાસ જેવા છે.

તત્પુરુષ સમાસ.

આગળ કહેવાઈ ગયું કે કેટલાક સામાસિક શબ્દો અમુક વસ્તુનું જોડકું જ બતાવનારા હોય છે, અને તેથી તેવા શબ્દ બોલતાં તે દરેક વસ્તુ અથવા તેમાંની હરકોઈ એક વસ્તુ ઓળખાય છે. આવા પ્રકારનાં જોડકાંને દ્વંદ્વ સમાસ કહે છે એ વાત પણ કહેવાઈ ગઈ. હવે કેટલાક સામાસિક શબ્દો એવા હોય છે કે તેના અમુક ભાગ પડી શકે ખરા, પરંતુ તે દરેક ભાગના શબ્દ મળીને એક જ વસ્તુની ઓળખ આવે છે. આજે આપણે તેવા કેટલાક શબ્દ વિષે વિચાર કરીએ.

રાજકુંવર, પદ્મબ્રહ્મ, વનવાસ, વગેરે શબ્દો એવા છે, કે રાજકુંવર શબ્દનો વિગ્રહ કરતાં રાજનો કુંવર, પદ્મબ્રહ્મ શબ્દનો વિગ્રહ કરતાં પદ્મથીબ્રહ્મ, અને વનવાસ શબ્દનો વિગ્રહ કરતાં વનમાં વાસ, એવા અર્થ જણાય છે. આ બધાનું અવગ્રહ કરવાથી જણાય છે, કે કેટલાક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતા વચ્ચે નો, થી, માં, વગેરે અક્ષરો ઉમેરવા પડે છે. એ અક્ષરો બિલકુલ અજાણ્યા નથી. જો વ્યાકરણને યાદ કરીએ તો તરત જણાય છે કે તે અક્ષરો તો વિભક્તિના પ્રત્યય છે. હમણાં જે પ્રકરના સામાસિક શબ્દોની વાત કરી તે પ્રકારના શબ્દોને સંસ્કૃતમાં તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. આ પરથી જણાય છે કે “જે સામાસિક શબ્દના ભાગ પડતાં વચમાં વિભક્તિના પ્રત્યય ઉમેરવા પડે તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.” તત્પુરુષના કેટલાક દાખલા નીચે આપી નમુના માટે અમુક શબ્દોનો વિગ્રહ કરી બતાવ્યો છે.

આશ્ચર્યકારક—(આશ્ચર્ય=નવાઈ +કારક=કરનાર; નવાઈને કરનાર), સૂક્ષ્મદર્શક, સુખકર, રાજબ્રહ્મ—(રાજ=રાજ્ય+બ્રહ્મ=પડેલો; રાજ્યથી પડેલો), ધર્મબ્રહ્મ, રાજકુંવર—(રાજ=રાજા+કુંવર=દીકરો; રાજાનો દીકરો), ગંગાજળ, રામનામ, ગર્ભવાસ—(ગર્ભ=ગર્ભ+વાસ=રહેઠાણ; ગર્ભમાં રહેઠાણ), સ્વર્ગવાસ, વનવાસ.

તત્પુરુષના પ્રકાર.

આપણે જોઈ ગયા કે તત્પુરુષ સમાસનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે વિભક્તિના પ્રત્યય ઉમેરવા પડે છે. હવે વિભક્તિ સાત છે અને તેમાં પ્રત્યય છ વિભક્તિને છે, તેથી આસ આજખવા માટે તે પ્રત્યય પ્રમાણે તેનાં જુદાં જુદાં નામ

આપવાં જોઈએ. જેમકે-ખીજ વિભક્તિનો પ્રત્યય ઉમેરવો પડે તો ખીજનો તત્પુરુષ (જેને સંસ્કૃતમાં દ્વિતીયા તત્પુરુષ કહે છે) અને ત્રીજનો પ્રત્યય ઉમેરવો પડે તો ત્રીજનો તત્પુરુષ (તૃતીયા તત્પુરુષ) કહેવાય. એજ પ્રમાણે ચોથી વિભક્તિ માટે ચતુર્થો તત્પુરુષ, પાંચમી વિભક્તિ માટે પંચમી તત્પુરુષ, છઠી વિભક્તિ માટે ષષ્ઠી તત્પુરુષ, અને સાતમી વિભક્તિ માટે સપ્તમી તત્પુરુષ, એવાં નામ છે. નીચે દરેક જાતના અમુક દાખલા મૂક્યા છે, અને તેમાં અક્ષેપા શબ્દનો વિગ્રહ કરી બતાવ્યો છે. તે નમુના પ્રમાણે ખીજ શબ્દોનો પણ વિગ્રહ કરવો.

દ્વિતીયા તત્પુરુષ.

આનંદકારી (આનંદ=હર્ષ+કારી=કરનાર; હર્ષને કરનાર), સુખદાયક, ભયકારક, દુઃખકર્તા, ભયંકર, ભૂપાળ, વગેરે.

તૃતીયા તત્પુરુષ.

વાલ્મીકિકૃત (વાલ્મીકિ=એકઋષિનું નામ+કૃત = કરેલું; વાલ્મીકિએ કરેલું-રામાયણ), અહમદાબાદ (અહમદ = એક રાજાનું નામ + આબાદ = વસાવેલું; અહમદશાહે વસાવેલું), મદાંધ (મદ= અભિમાન+અંધ=આંધળો; અભિમાન વડે આંધળો), મદોન્મત્ત (મદ = અભિમાન + ઉન્મત્ત=છકી ગએલો; અભિમાન વડે છકી ગએલો), ચિંતાતુર (ચિંતા = શિકર + આતુર = પીડાતો; શિકર વડે પીડાતો), હોપકૃત, પ્રેમાનંદકૃત, મુજ્જરાબાદ, મહમદાબાદ, મોહાંધ, શોકાતુર, વગેરે.

ટીપ્પ. મદાંધ, મદોન્મત્ત, શોકાતુર, વગેરે શબ્દો પાંચમી તત્પુરુષ પ્રમાણે પણ છુટા પાડી શકાય છે. જેમકે-મદાંધ=મદથી આંધળો, વગેરે.

ચતુર્થી તત્પરુષ.

યજ્ઞભૂમિ (યજ્ઞ=હવન+ભૂમિ=જગ્યા; હવન માટે જગ્યા);
યજ્ઞપાત્ર, લગ્નમંડપ, ગૌગ્રાસ (ગૌ-ગૌ=ગાય+ગ્રાસ=અન્ન; ગાય
માટે અન્ન), શ્વાનભાગ, તપોવન (તપ=તપ કરવું તે+વન
=વગડો; તપ કરવા માટે વન), વગેરે

પંચમી તત્પરુષ.

જાતિબ્રષ્ટ (જાતિ=જાત+બ્રષ્ટ=પડેલો; જાતથી પડેલો,
જાતના રીતરીવાજથી પડેલો), પદબ્રષ્ટ (પદ=પદવી-દૂદો-
રાજ્ય+બ્રષ્ટ=પડેલો; દૂદાથી પડેલો, રાજ્યપરથી ઉઠાડી મૂકે-
લો), દેશનિકાલ (દેશથી છુટકો), દેશપાર (દેશથી પાર),
વગેરે.

ષષ્ઠી તત્પરુષ.

રાજમહેલ (રાજ=રાજા+મહેલ; રાજાનો મહેલ), રા-
જમાતા, રાજકુટુંબ, રાજકુંવર, પુસ્તકશાળા, ઘરધંધો, જ-
ળપાત્ર, હિમાલય (હિમ+આલય; અરક્તું ડેકાણું), હિંદુ-
સ્તાન, બ્રહ્મદેશ, શેહિલખંડ, વગેરે.

સપ્તમી તત્પરુષ.

વનવાસ (વન=વગડો+વાસ=રહેઠાણ; વનમાં રહેઠાણ),
નગરવાસ, ઘરવાસ, નર્કવાસ, જળચર (જળ=પાણી+ચર=
ફરનાર; પાણીમાં ફરનાર-રહેનાર), ઉત્તરાયણ (ઉત્તર+અ-
યન=જવું તે; ઉત્તરમાં જવું તે, સૂર્યને ઉત્તર જવાનો દિવસ,
મકરસંક્રાંતિ), દક્ષિણાયન, રાજનિપુણ (રાજમાં હુશિયાર)
ધર્મનિપુણ, નીતિકુશળ (નીતિમાં કુશળ-સાવધાન, નીતિમાં
રહેનારો), વગેરે.

ટીપ.-જેમ આપણી ભાષામાં સમાસનું બંધારણ છે,
તેમ બીજી ભાષામાં પણ તેવું કેટલુંક જોવામાં આવે છે. દા-

ખલા તરીકે—બુકબાઈન્ડર, બુકસેલર, એ અંગ્રેજી શબ્દો છે, અને તેનો અર્થ ચોપડી બાંધનાર (બુક=ચોપડી+બાઈન્ડર=બાંધનાર) અને ચોપડી વેચનાર (બુક=ચોપડી+સેલર=વેચનાર) એવો થાય છે. આપણી ભાષાના નિયમ પ્રમાણે તે દ્વિતીયાત્ત્વરૂપ સમાસ ગણાય. વળી જહાંસોજ, અહમદાબાદ, એ ફારસી શબ્દો છે. તેનો અર્થ પૃથ્વી બાળનાર (જહાં=પૃથ્વી+સોજ=બાળનાર) અને અહમદે વસાવેલું (અહમદ=એક રાજાનું નામ+આબાદ=વસાવેલું) એવો થાય છે. આપણી ભાષાના નિયમ પ્રમાણે જહાંસોજ એ દ્વિ. ત. પુ. સ. અને અહમદાબાદ એ તૃ. ત. પુ. સ. ગણાય. વળી સ્ટેશનમાસ્તર, સ્કૂલમાસ્તર, વગેરે અંગ્રેજી શબ્દો તેમજ નૂરજહાં (દુનિયાનું તેજ), શાહજહાં, શાહઆલમ, કોહિનૂર (તેજનો પહાડ), વગેરે ફારસી આરબી શબ્દો ષ. ત. પુ. સ. જેવા છે.

કોઈ વખતે જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો સાથે મળી સમાસ થાય છે. જેમકે—દૂરબીન શબ્દમાં દૂર એ સંસ્કૃત અને બીન એ ફારસી શબ્દ છે; અને તેનો અર્થ છેટેનાને (છેટેની વસ્તુને) દેખાડનાર એવો થાય છે. એને સંસ્કૃતમાં દૂરદર્શન અથવા દૂરદર્શક કહી શકાય. તેમજ હિંદુસ્થાન શબ્દમાં હિંદુ એ ઉર્દુ અને સ્થાન એ સંસ્કૃત શબ્દ છે.

કર્મધારય સમાસ.

‘મહાદેવ’ એ શબ્દનો વિગ્રહ (મહાન્ દેવ-મહાન=મોટા+દેવ; મોટો દેવ) કરતાં જણાય છે કે, તેમાં વચ્ચે કંઈ ઉમેરવું પડતું નથી, અને પહેલો ભાગ બીજા ભાગના વિશેષણત્વ કામ કરે છે. આવા પ્રકારના સામાસિક શબ્દોને સંસ્કૃતમાં કર્મધારય સમાસમાં ગણે છે. મતલબ કે “જે સા-

માસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે કંઈ ઉમેરવું ન પડે, અને જેના ભાગો વચ્ચે વિશેષણ અને વિશેષ્યનો સંબંધ હોય, તેને કર્મધારય સમાસ કહે છે. ” કેટલાક દાખલા નીચે આપી નમુના માટે એકાદ શબ્દનો વિગ્રહ કરી બતાવ્યો છે.

મહારાજ (મહાન્ રાજા મહાન્=મોટો+રાજ=રાજા; મોટો રાજા), મહાજન, મહારાણી, મહાસાગર, પરમેશ્વર (પરમ=મોટો+ઈશ્વર; મોટો ઈશ્વર), પરમકૃપા, પરમદયાળુ; પરમાનંદ (પરમ+આનંદ; ઘણો આનંદ), લાલરંગ, શ્વેતસમુદ્ર, પરદેશ, પરલોક, પરધન, દઢભાજક (દઢ=મોટો+ભાજક=ભાગનાર, મોટો ભાગનાર, એક કરતાં વધારે સંખ્યાને નિઃશેષ રીતે મોટામાં મોટો ભાગનાર).

ટીપ.—સરખા દરજ્જાનાં બે નામો પાસપાસે આવી અથવા મુખ્ય નામ અને દ્વિતીયક શબ્દ પાસપાસે આવી સમાસ બને છે; અને તે પણ આ સમાસમાં ગણાય છે. જેમકે:—ગાયકવાડસરકાર, નવાબસાહેબ, મારતરસાહેબ, રામરાજ, મણિભાઈદિવાન, નરોત્તમમાસ્તર, રામશંકરજીવી, નરસિંહમહેતા, દલપતરામકવિ, વગેરે.

કોઈ વસ્તુની બીજી વસ્તુ સાથે સરખામણી કરવી હોય, તો મૂળની (સરખાવવા યોગ્ય) વસ્તુનું નામ અને બીજી (જેની સાથે સરખાવવી છે તે) વસ્તુનું નામ પાસપાસે આવી સમાસ બને છે તે પણ કર્મધારય સમાસ ગણાય છે. જેમકે:—નરસિંહ (નર=માણસ + સિંહ; સિંહ જેવો માણસ), સંસારસાગર (સંસાર=દુનિયા + સાગર = સમુદ્ર; સમુદ્ર જેવો સંસાર), ભવકૂપ (ભવ=સંસાર + કૂપ=કૂવો; સંસાર એજ કૂવો, કૂવા જેવો સંસાર), વગેરે.

બે વિશેષણો પાસપાસે આવી સમાસ બને તો તેને સંસ્કૃતમાં કર્મધારય સમાસ ગણે છે. જેમકે:—મહાભૂત, અ-

ફોટું, આડુંઅવળું, ખાડુંખાડું, પૂજ્યારાધે (પૂજ્ય + આ-
રાધ્ય), વગેરે. આવાં વિશેષણોને વિશેષ્ય એટલે નામ ત-
રીકે વપરાયેલાં ગણી એ વિશેષણોથી થએલા સમાસને
ગુજરાતીમાં ઢંઢ સમાસ પણ ગણેછે. પરંતુ સંસ્કૃત રીતે
ક. ધા. સ. ગણવા એજ ઉચિત છે.

હેડમાસ્તર (મોટો માસ્તર), હેડકલાર્ક, હેડઓશિમ, આંચ-
સ્કૂલ (નાની સ્કૂલ), વગેરે અંગ્રેજી શબ્દો ક. ધા. સ. જેવા છે.

બહુવ્રીહિ સમાસ

કેટલાક સામાસિક શબ્દો એવા હોયછે કે ધણુંકરી તે-
નો પહેલો ભાગ બીજા ભાગનું વિશેષણ હોય અને તે આ-
ખો શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાય. જેમકે:-પીતાંબર શબ્દમાં
(પીત=પીળું + અંબર=વસ્ત્ર) પહેલો ભાગ બીજા ભાગનું
વિશેષણ છે, અને તે (પીળું વસ્ત્ર છે જેને, પીળાં વ-
સ્ત્રવાળો, એ અર્થમાં) વિષ્ણુના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

એજ રીતે ત્રિનેત્ર, ચતુરાનન (ચતુર+આનન), કૃતાર્થ
(કૃત+અર્થ) વગેરે શબ્દોમાં પહેલો ભાગ એ બીજા ભાગના
વિશેષણનું કામ કરેછે એટલુંજ નહિ; પણ ‘ત્રિનેત્ર શિવ’,
‘ચતુરાનન બ્રહ્મા,’ ‘કૃતાર્થ મનુષ્ય,’ એવી શબ્દાવલિમાં
તે આખા શબ્દો વિશેષણનું કામ કરેછે. તેનો વિગ્રહ નીચે
પ્રમાણે થાયછે.

ત્રિનેત્ર, ત્રણ નેત્ર છે જેને.

ચતુરાનન, ચાર આનન (મોઢાં) છે જેને.

કૃતાર્થ, કૃત (કરેલો-સાધેલો) છે અર્થ (હેતુ-મતલ-
બ) જેણે.

કેટલાક શબ્દોમાં પહેલો ભાગ બીજા ભાગનું વિશેષણ
નથી હોતો, પણ આખો શબ્દ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

જેમકે:-ચક્રપાણિ શબ્દમાં પહેલો ભાગ જે 'ચક્ર' તે બીજા ભાગ 'પાણિ'નું વિશેષણ નથી; પરંતુ આખો શબ્દ 'ચક્રપાણિ' વિષ્ણુના વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. વિષ્ણુ-ભગવાન શંખ, ચક્ર ગદા, અને પદ્મ હાથમાં રાખે છે, તેથી તેને ચક્રપાણિ પદ્મપાણિ, વગેરે નામો આપવામાં આવે છે. હવે તે શબ્દોનો વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે થાય છે. ચક્રપાણિ, (ચક્ર=એક હથિયારનું નામ + પાણિ=હાથ; ચક્ર હાથમાં છે જેને, વિષ્ણુ). પદ્મપાણિ, (પદ્મ=કમલ + પાણિ=હાથ; કમલ હાથમાં છે જેને, વિષ્ણુ).

આવી રીતે કેટલાક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં છેડે 'જે' વિશેષણનું પહેલી વિભક્તિ સિવાયનું કોઈ રૂપ ઉમેરવું પડે છે. આવા પ્રકારના સમાસને સંસ્કૃતમાં બહુવ્રીહિ કહે છે આ પરથી જાણી શકાય છે કે " જે સમાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં છેડે 'જે' વિશેષણનું પહેલી વિભક્તિ સિવાયનું કોઈપણ રૂપ ઉમેરવું પડે, અને આખો શબ્દ બીજા શબ્દના વિશેષણ તરીકે વપરાય તેને બહુવ્રીહિ સમાસ કહે છે.

ત્રિલોચન (ત્રિ=ત્રણ + લોચન=આંખ; ત્રણ આંખ છે જેને), શિવ.

ચતુર્ભુજ (ચતુર્=ચાર + ભુજ=હાથ; ચાર હાથ છે જેને) વિષ્ણુ.

ચતુર્મુખ (ચતુર્=ચાર + મુખ=મોઢું; ચાર મોઢાં છે જેને) બ્રહ્મા.

દશમુખ (દશ+મુખ=મોઢું; દશ મોઢાં છે જેને) રાવણ.

કુંભકર્ણ (કુંભ=ધડો+કર્ણ=કાન; ધડા જેવા કાન છે જેના) રાવણનો ભાઈ.

શૂર્પણખા (શૂર્પ=સૂપડું+નખ+આ ના. જા. દ. પ્ર.; સૂપડા જેવા નખ છે જેના) રાવણની પ્તેન.

મહામતિ (મહા=મોઢું+મતિ=બુદ્ધિ; મોટી બુદ્ધિ છે જેને), વધારે બુદ્ધિવાળો.

જ્વાળામુખી (જ્વાળા=અગ્નિ+મુખી=મોઢાવાળો; અગ્નિ મોઢામાં છે જેને), અગ્નિ જેમાંથી નીકળે એવો પર્વત.

- પતિવ્રતા (પતિ=પત્ની+વ્રત=નિયમ+આ ના. જા. દ. પ્ર ;
પતિ એજ વ્રત છે જેને, પતિનું સેવન કરવું એજ
વ્રત-નિયમ-છે જેને), સતી સ્ત્રી.
- સમાંતર (સમ=સરખું+અંતર=છેડું; વચ્ચે સરખું અંત-
ર છે જેને).
- તનદુસ્ત (તન=શરીર+દુસ્ત=વાજબી-આરોગ્ય; શરીર
આરોગ્ય છે જેનું), નીરોગી.
- પ્રુશમિજ્જ (પ્રુશ=આનંદી+મિજ્જ=સ્વભાવવાળો; આનંદી
સ્વભાવ છે જેનો).
- જડપુદ્ધિ (જડ=ચેતનવિનાની-મંદ+પુદ્ધિ=અક્ષત; હલકી-
ઓછી પુદ્ધિ છે જેને), ઓછી પુદ્ધિવાળો.

ટીપ. કેટલાક સમાસનો વિગ્રહ કરતાં વખતે કર્મધારય
પણ થાય અને વખતે બહુવ્રીહિ પણ થાય. જેમકે:—
‘પીતાંબર’ શબ્દ (પીત=પીળું+અંબર=લૂગડું) પીળું લૂગડું
એ અર્થમાં ક. ધા. સ. અને પીળું લૂગડું છે જેન, એ
અર્થમાં બ. વ્રી. સ.; એવી બે રીતે વાપરી શકાય. તેમજ
‘મહામતિ’ શબ્દ મોટી પુદ્ધિ (ક. ધા. સ.) અને મોટી પુદ્ધિ
છે જેને, (બ. વ્રી. સ.) એવી બે રીતે વાપરી શકાય. ક્યે
પ્રસંગે કયો સમાસ ગણવો, એ વાત સમજવા આટલું યાદ
રાખવું કે, સામાસિક શબ્દ જો વિગ્રહણ તરીકે વપરાય
તો બહુવ્રીહિ સમાસ ગણવો. જેમકે-એની જડપુદ્ધિમાં (ક.
ધા. સ.) કોઈથી સુધારો થઈ શકે તેમ નથી. વળી-જડપુદ્ધિ
(બ. વ્રી. સ.) જીવ સમજાવતાં છતાં પણ સમજતો નથી. આથી
જણાય છે કે જડપુદ્ધિ શબ્દ જ્યારે વિગ્રહણ તરીકે વપરાય
છે ત્યારે તેનો વિગ્રહ બ. વ્રી સ તરીકે થાય છે.

જે સંખ્યા પાસે આવી સમાસ બને અને તેનો અર્થ
‘તે બેમાંની એક સંખ્યા’ એવો થતો હોય તો તેને સંસ્કૃતમાં
બહુવ્રીહિ સમાસ કહે છે, જેમકે દસબાર. દસ કે બાર-
પાંચ, પાંચ અથવા છ; વગેરે. આવા શબ્દોનો વિગ્રહ કર-

તાં વચ્ચે કે કે અથવા ઉમેરાય છે, તેથી તેને દ્વંદ્વમાં ગણવાની ભૂલ કરવી નહિ.

મધ્યમપદલોપી સમાસ.

(મધ્યમ=વચ્ચેનું+પદ=શબ્દ+લોપી=લોપવાળો; વચ્ચેના શબ્દના લોપવાળો; આ સમાસ થતાં વચ્ચેના શબ્દો લોપાય છે.)

‘જળસાપ’ એ શબ્દનો વિગ્રહ કરતાં જણાય છે, કે જળમાં રહેનારો સાપ. તેમજ ‘દરિયામહેલ’ શબ્દનો વિગ્રહ કરીએ તો દરિયા કાંઠે બાંધેલો મહેલ એવો અર્થ થાય છે આવી રીતે કેટલાક સામાસિક શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે નવા જ શબ્દો ઉમેરવા પડે છે. આવી જાતના સમાસને મધ્યમપદલોપી કહે છે. એટલે “જે સામાસિક શબ્દના ભાગ છુટા પાડતાં વચમાં નવા જ શબ્દો ઉમેરવા પડે તેને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહે છે.” વિગ્રહના નમુના સાથે કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા છે.

અહમદનગર (અહમદ=એક રાખનું નામ + નગર; અહમદશાહે વસાવેલું નગર).

ચાંપાનેર (ચાંપો=એક પ્રધાનનું નામ+નેર=શહેર; ચાંપો એ વસાવેલું શહેર)

અણહિલપુર (અણહિલ=એક ભરવાડનું નામ+પુર=શહેર; અણહિલ નામના ભરવાડની યાદગીરી રાખવા વસાવેલું શહેર).

દહીંવડાં (દહીં+વડાં; દહીંમાં આથેલાં વડાં).

ગોળકેરી (ગોળ+કેરી; ગોળમાં આથેલી કેરી).

ખીજ દાખલા—જગકુકડી, જગમાછત્રી, જગઘોડો, આગગાડી, વરાગચંત્ર, પવનચક્કી, ભાવનગર, જામનગર, વાંકાનેર, ઉદેપુર, સિદ્ધપુર, ખાંડકેરી, વગેરે.

અવ્યયીભાવ સમાસ.

કોઇ વખતે કેટલાક સામાસિક શબ્દો વાક્યમાં અવ્યય તરીકે વપરાય છે જેમકે—‘તેણે યથાશક્તિ દાન કર્યું.’ એ વાક્યમાં યથાશક્તિ શબ્દ અવ્યય જેવો છે, એવા સમ સમાં અવ્યયનો ભાવ હોય છે, માટે તેને અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે. દાખલા:-યથાન્યાય (ન્યાય પ્રમાણે), યથાસ્થિત (સ્થિતિ પ્રમાણે-ખરેખર), યથાર્થ (યથા+અર્થ; અર્થ પ્રમાણે, ખરેખર), યથાવિધિ (વિધિ પ્રમાણે), યથાર્થિ (રૂચિપ્રમાણે) પ્રતિક્ષણ (દરેક ક્ષણે), પ્રતિપણ (દરેક પળે), વગેરે. અવ્યયીભાવ સમાસનું પૂર્વપદ (પહેલો શબ્દ) ઘણુંકરી અવ્યય હોય છે.

ટીપ. કેટલાક શબ્દો સમાસ જેવા લાગે છે પણ તેના દરેક ભાગ છુટો વાપરી શકાતો નથી.

જેમકે—અપશબ્દનો અર્થ ખુબખુશબ્દ, એમ જાણી આપણે તેને ક. ઘા. સ. ગણીશું. તેને તેમજ સુકાળ (સરો કાળ), દુષ્કાળ (નહારો કાળ), અવદશા (નહારી દશા) વગેરે શબ્દોને ક. ઘા. સ. ગણાય. જે કે સમાસમાં તો એક કરતાં વધારે શબ્દો હોય પણ આ શબ્દમાં જે અપ છે તે ખરી રીતે શબ્દ નથી. તે વિષે હવે પછી અધિક જણાવવામાં આવશે. વળી જહાંગીર (દુનિયાને છતનાર) શબ્દમાંનો ગીર પણ એકલો વપરાતો નથી.

આ અને બીજા દાખલાઓથી કમે કમે પદ્ધતિપુરઃસર શીખવતાં વિદ્યાર્થીઓને રસ પડી તેઓ જાતે જ તેવા બીજા દાખલાઓ આપવા પ્રયત્ન કરશે. ચાલતા પાઠમાં-દરકોઈ વિષયમાં-આવેલા સામાસિક શબ્દો છુટા પાડવાને પ્રયત્ન કરવાનું અનુકૂળ પડે માટે પાછળ શબ્દભંડોળ આપેલ છે. વપરાએલા દાખલા બહુધા એવા છે કે અર્થમાં ભારે ન પડે અને બીજા તેવા દાખલા છોકરાઓ સહજ ઓળી શકે. શિક્ષકે પ્રશ્નગે પ્રશ્નગે ઘટતી મદદ કરવી, પણ બનતો પ્રયત્ન છોકરાઓ પાસે કરાવવો.

કેટલાએક સામાસિક શબ્દો.

શબ્દને પડખે તે કયા પ્રકારના સમાસ છે, એ ટુંકામાં સૂચવી પછી તેનો વિગ્રહ કરી બતાવ્યો છે. અમુક જાતના સમાસ આમાંથી જોણા કઢાવવાના મનોવત્તન તરીકે પણ આ શબ્દો ઉપયોગી થઇ પડશે.

અધ્યોધ.
 અંગકસરત.
 અંગકાર.
 અંગકૃતિ.
 અપૂર્ણક.
 અદ્વાનિસ્તાન.

ષ. ત. પુ. સ.
 ષ. ત. પુ. સ.
 વ. વ્રી. સ.
 વ. વ્રી. સ.
 ક. ધા. સ.
 પ. ત. પુ. સ.

અમનચમન.

દં. સ.

અમરવેલ.

ક. ધા. સ.

અમલચેત.

દં. સ.

અધ=પાપ + ઓધ = જ્યો-હગલો; પાપનો હગલો.
 અંગ = કરીર + કસરત = કવાયત, વગેરે; શરીરની કસરત.
 અંગ = ઈંડું + આકાર = દેખાવ; ઈંડા જેવો આકાર જેનો છે તે.
 અંગ = ઈંડું + આકૃતિ = આકાર; ઈંડા જેવો આકાર જેનો છે તે.
 અપૂર્ણ = અધૂરું + અંક = આંકડો; અધૂરો આંકડો.
 અદ્વાન = એક જાતના લોક + સ્તાન = ડેકાણું; અદ્વાન (પ.

હાલુ) લોકોનું ડેકાણું.

અમન = આરામ + અમન = સુખ; આરામ અને સુખ; મો.

જમણા;

અમર = નદિ ગરે તેવી + વેલ = વેલો; ન મરે તેવો-સુકાય

નહિ તેવો-વેલો.

(મૂળ શબ્દ અમનચેમ) અમન = આરામ + ચેત = મન;

અરબસ્તાન.

ષ. ત. પુ. સં.

અર્ધમેતી.

ક. ધા. સ.

અહોનિશ.

ક્રં. સ.

આકાશવેલ.

ષ. ત. પુ. સ.

આગગાડી.

મ. પ. લો. સ.

આગતાસ્વાગતા.

ક. ધા. સ.

આગળેટ.

મ. પ. લો. સ.

આતશખાણ.

ષ. ત. પુ. સ.

આરામ અને મજા, સુખચેત.

અરબ = એક જાતના લોક + સ્તાન = ઠેકાણું; અરબ લોકાનું ઠેકાણું.

અર્ધ = અરધું—અરધો ભાગ + મેતી; અરધું મેતી અથવા અરધા ભાગનાં મેતી.

અહનુ = દિવસ + નિશ = રાત; દિવસ અને રાત.

આકાશ = ખાલી જગ્યા + વેલ = વેલો; આકાશની વેલ, અમરવેલ અધર ઉગે છે માટે તેને આકાશવેલ કહે છે.

આગ = અગ્નિ + ગાડી; અગ્નિના જોરથી ચાલતી ગાડી.

આગતા = આવેલા + સુખાગતા = ભલે આવ્યા; આવ્યા તે બ.

લે આવ્યા, આવેલાને ભલે આવ્યા એમ કહેવું તે. યુ.

જરાતીમાં તેનો અર્ધ સેવા ચાકરી થઇ ગયો છે, તેથી

તેને યુજરાતીમાં દ્વંદ્વ સમાસ પણ ગણી શકાય; પરંતુ સં.

સ્કૃતમાં તેવા શબ્દોને અનિયમિત ક. ધા સ ગણેલ છે.

આગ = અગ્નિ + ગોટ = વહાણ; અગ્નિના જોરથી ચાલતું વ.

હાણુ (ગોટ અંગ્રેજી શબ્દ છે.)

આતશ = અગ્નિ + ખાણ = રમત; અગ્નિની રમત, દારૂખાનું વ.

જેરે સળગાવવાની રમત.

આદરમાન.	દ્વં. સ.	આદર = પ્રેમ-હૃદય-માન + માન = આવકાર; પ્રેમ-માન-અને આવકાર, આદરમાન, આદરલાવ, માનપાત.
આદરસત્કાર.	દ્વં. સ.	આદર=પ્રેમ-હૃદય-માન+સત્કાર = આવકાર; પ્રેમ-માન-અને આવકાર, આદરમાન, આદરલાવ, માનપાત.
આનંદકારી.	દ્વિ. ત. પુ. સ.	આનંદ = હર્ષ + કારી = કરનાર; હર્ષને ઉત્પન્ન કરનાર.
આપવડાઇ.	ષ ત. પુ. સ.	આપ = પોતે + વડાઇ = મોટાઇ; પોતાની મોટાઇ.
આરસપહાણુ.	ક. ધા. સ.	આરસ = એક જાતનો પથર + પહાણુ = પથર; એક જાતનો લીસો અને સુંદર પથર.
આશીર્વાદ.	ષ. ત. પુ. સ.	આશિસ્ = શુભ ધારણા—પ્રાર્થના + વાદ = વચન; કોઇ માટે શુભ ધારણાના બોલ, આશીર્વચન, શુભેચ્છા.
ઇંગ્વાંડ.	ષ. ત. પુ. સ.	ઇંગ્ = એંગલ-અંગ્રેજ + લાંડ = દેશ; અંગ્રેજનો દેશ.
ઇશ્વરપ્રતાપ.	ષ. ત. પુ. સ.	ઇશ્વર = પ્રભુ + પ્રતાપ = મહેર-સત્તા; ઇશ્વરની કૃપા, ઇશ્વરની શક્તિ—સત્તા.
ઉત્તરાયણ.	સ. ત. પુ. સ.	ઉત્તર = એક દિશાનું નામ + અયન = જવું; ઉત્તરમાં જવું. સૂર્યનું ઉત્તરમાં જવું, સૂર્યને ઉત્તરમાં જવાનો દિવસ, મકર-રસંક્રાંતિ.
ઉચ્ચપાથલ.	દ્વં. સ.	ઉચ્ચ = ઉધું + પાથલ = વધારે ઉધું (?) ઉધુંચતું, ઉચ્ચ-પાલટ, ફેરફાર. (ઉચ્ચ=ઉચ્ચલાવવું તે + પાથલ = પટલાવવું

હિમચાન્વયી.	દ્વિ. ત. પુ. સ.	તે; ઉઘલાવવું અને પટકાવવું તે, ઉઘુંચવું, ફેરકાર.) ઉભય = એ + અન્વયી = જોડનાર; એને જોડનાર, એ વાક્યને જોડનાર અવગ્ય.
એશઆરામ.	દ્વં. સ.	એશ = મેજ + આરામ = વિસામો; મોજ્જશોખ, સુખ્યેન, રંગરાગ, અમલચેન.
ઔરંગજેખ.	ષ. ત. પુ. સ.	ઔરંગ = તખ્ત-ગાદી + જેખ = શાળુગાર-દેખાવ; ગાદીનો શાળુગાર, એ નામનો એક રાજા.
ઔપધશાળા. કન્યાકુમારી.	ષ. ત. પુ. સ. ક. ધા. સ.	ઔપધ = દવા + શાળા = દેકાણું; દવાનું દેકાણું, દવાશાળા. કન્યા = છોડી + કુમારી = નહિ પરણેલી; નહિ પરણેલી છોડી, નહિ પરણેલી છોડી જેવી એટલે નહિ ખેડાયેલી જમીન. (એ નામ પડ્યું ત્યાં સુધી નહિ ખેડાયેલી જમ્યા.)
કર્તરપ્રયોગ.	સ. ત. પુ. સ.	કર્તરિ = કર્તોમાં + પ્રયોગ = મળતા આવવું; કર્તોમાં મળતા આવવું; ક્રિયાપદનાં જાતિ, વચન, અને પુરૂષ કર્તોની સાથે મળતાં હોય તે. (કેટલાક તત્પુરૂષ સમાસમાં વિલાકતનો લોપ થતો નથી).
કર્મણિપ્રયોગ.	સ. ત. પુ. સ.	કર્મણિ = કર્મમાં + પ્રયોગ = મળતા આવવું; કર્મમાં મળતા આવવું.
કર્મનાશ.	ષ. ત. પુ. સ.	કર્મ = કામ + નાશા = નાશ કરનારી; કામનો નાશ કરનારી,

પુણ્યાદિ કામોતો નાશ કરનારી, એ નામની એક નદી, કે જેમાં ન્હાવાની હિંદુધર્મમાં મના છે.
કસ્તૂરી = ધણી સુગંધવાળો એક જાતનો પદાર્થ + મુગ = હરણુ;
જે હરણુની ડુંગ્રીમાંથી કસ્તૂરી નીકળે છે તે.

કાદવ અને કીચડ.

કામ = કોષ્ટ પણ્ય પ્રકારની ધચ્છા + અંધ = આંધળો; કાષ્ટપણ્ય પ્રકારની ધચ્છા અથવા કામદેવની સત્તાવડે આંધળો.

કાર = કાર્ય-કામ + ભારી = ભારવાળો; કામના ભારવાળો.

કાબ્ય = કવિતાવાળું-રસવાળું વાક્ય + કળા = ચુક્તિ-હુનર;

કવિતામય કે રસમય લખાણનો હુનર

કાવ્યનો અથ (કાવ્યને અંથ (પુસ્તક) નું વિશેષણ ગણીએ તો ક. ધા. સ. યાગ; અને સંસ્કૃતમાં તેમજ છે.)

કોહિ = પહાડ + નૂર = તેજ; તેજનો પહાડ.

ક્રિયા = કામ—વાક્યનું ક્રિયાપદ + નાથ = ધણી; ક્રિયાનો-ક્રિયાપદનો ધણી, ક્રિયાપદને પોતાના જાતિવચન પ્રમાણે રા. ખનાર.

ક્રિયા = કરવું તે + પદ = શબ્દ; ક્રિયા અતાવનાર શબ્દ.

ક્રિયા = ક્રિયાપદ + વિશેષણ; ક્રિયાપદનું વિશેષણ, ક્રિયા કે ક્રિયા-

મ. પ. લો. સ.

દ્વં. સ.

તુ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

જ. પ. લો. સ.

વ. ત. પુ. સ.

કસ્તૂરીમુગ.

કાદવકીચડ.

કામંધિ.

કારભારી.

કાવ્યકળા.

કાવ્યઅંથ.

કોહિનૂર.

ક્રિયાનાથ.

ક્રિયાપદ.

ક્રિયાવિશેષણ.

ક્ષયુભંશુર.

સ. ત. પુ. સ.

ક્ષયવૃદ્ધિ.

દ્વં. સ.

ખટરસ.

ક. ધા. સ.

ખાતરજમા.

ષ. ત. પુ. સ.

ખાતરનિશા.

ષ. ત. પુ. સ.

ખાનપાન.

દ્વં. સ.

પ્રુશમિજ્જન.

ક. ધા. સ.

પ્રુશમિજ્જન.

બ. ત્રી. સ.

પ્રૂથસુરત.

બ. ત્રી. સ.

ગજદંત.

ષ. ત. પુ. સ.

ગણિતસમસ્યા.

ષ. ત. પુ. સ.

પદના અથમાં વધારો કરનાર અલ્પથ.

ક્ષયુ = થોડી વાર + ભંશુર = નાશ પામનાર; થોડી વારમાં નાશ પામનાર, નાશવંત.

ક્ષય = ધસારો + વૃદ્ધિ = વધારો; ક્ષય અને વૃદ્ધિ.

ખટ = છ + રસ; છ રસ, (મીઠો-ગળ્યો, ખાટો, ખારો, તી-ખો, ટુલો, અટો તૂટો, એ છ રસ.)

ખાતર = મન + જમા = સંતોષ-ખાતરો; મનની ખાતરી, ખાતરી. ખાતર = મન + નિશા = ખાતરી; મનની ખાતરી; ખાતરજમા. ખાન = ખાવું તે-ખાવાનું + પાન = પીવું તે-પીવાનું; ખાવુંપીવું, ખાવાનું અને પીવાનું.

પ્રુશ = આનંદી + મિજ્જન = સ્વભાવ; આનંદી સ્વભાવ.

પ્રુશ = આનંદી + મિજ્જન = સ્વભાવવાળો; આનંદી સ્વભાવ છે જેનો, મોજલો.

પ્રૂથ = સુંદર-સાફ + સુરત = મો-ચેહરો-દેખાવ; સુંદર છે, ચેહરો જેનો, દીપાવડું.

ગજ = હાથી + દંત = દાંત; હાથીનો દાંત, હાથીદાંત. (ગજના જેવા દાંતવાળા ગણપતિ, એ અર્થમાં (બ. વી. સ.).

ગણિત + સમસ્યા = સંકેતવાળો પ્રશ્ન; ગણિતના સંકેતવાળા—

સંક્ષેપ-પ્રશ્ન.

ગાન = ગાયન + તાન = ધૂન; ગાવાની ધૂન, ગાવાની લેહ.

ગુણ્ય = શયદો + કરી = કરનાર; કાયદો કરનાર.

ગુણ્ય = સદ્ગુણ્ય + નિધાન = સ્થાન-ભંડાર; સદ્ગુણ્યનો ભંડાર.
ગુરુત્વ = ભારેપણું + આકર્ષણ્ય = ખેંચાણું; ભારેપણું ઉત્પન્ન

કરનાર ખેંચાણું.

ગુરુ = વધા આપનાર + દક્ષિણા = આપવું તે-દાન; ગુરુને મા-
ટે દાન.

અંથ = પુરતક + દાર = કરનાર = કરનાર; પુસ્તક-કરનાર-રચનાર.
ગ્રીન્ = લીલી + લાંડ = જમીન; લીલી જમીન, તે દેશના કિનારા
પર હમેશાં શેવાળ રહે છે, માટે તે નામ પડ્યું.

ગ્રેટ = મોટો + પ્રિટેન = પ્રિટેન-અંગ્રેજની ભૂમિ; અંગ્રેજની
મોટી ભૂમિ. (ઇંગ્લાંડ એકસો પ્રિટેન કહેવાતો, પણ રકો.
ટલાંડ મળ્યા પછી ગ્રેટપ્રિટેન કહેવાયો.)

ધોડાના જ્વેરથી ચાલતી ગાડી.

ધોડે = ધોડા ઉપર + સ્વાર; ધોડા ઉપર સ્વાર.
ધોર = ધાડી + નિદ્રા = જીંધ; ધાડી નિદ્રા, ગાઢનિદ્રા.
અનુર્થ = ચોથો + અંશ = ભાગ; ચોથો ભાગ.

ષ. ત. પુ. સ.
દ્વિ. ત. પુ. સ.
ષ. ત. પુ. સ.
મ. પ. લો. સ.

ત્વ. ત. પુ. સ.

દ્વિ. ત. પુ. સ.
ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

મ. પ. લ્લે. સ.
સ. ત. પુ. સ.
ક. ધા. સ.
ક. ધા. સ.

ગાનતાન.
ગુણ્યકારી.
ગુણ્યનિધાન.
ગુરુત્વાકર્ષણ્ય.

ગુરુદક્ષિણા.

અંથકાર.
ગ્રીન્લાંડ.

ગ્રેટપ્રિટેન.

ધોડાગાડી.
ધોડેસ્વાર.
ધોરનિદ્રા.
અનુર્થાંશ

અણુકોણ.
અણુકોણાક્રિ.

અમતકારી.

અંતરિક્ષકર.

અધરેહાલ.

અધિકમિશનર.

ઓપ્રુષુ.
ઓપ્રુષુસવાયો.
ઓપ્રુષ.
છડીધર.

છડીસ્વારી.

વ. ત્રી. સ.
ક. ધા. સ.

દ્વિ. ત. પુ. સ.

દ્વં. સ.

વ. ત્રી. સ.

ક. ધા. સ.

વ. ત્રી. સ.
ષ. ત. પુ. સ.
ક. ધા. સ.
દ્વિ. ત. પુ. સ.

ક. ધા. સ.

અણુસ=ચાર + કોણ = ખુણો; ચાર ખુણા છે જેમાં.
અણુકોણ = ચાર ખુણાવાળી + આકૃતિ = આકાર; ચાર ખુ-
ણાવાળો આકાર.

અમત = નવાઈ + કારી = કરનાર; નવાઈ ઉત્પન્ન કરનાર, આ-
શ્ચર્યકારક, વિસ્મયકારક.

અંતરિક્ષકર = અંતરિક્ષક + કર = કરનાર; અંતરિક્ષકર, અંતરિક્ષકર.
(એ સરખા અર્થના શબ્દો પાસપાસે આવેલા છે)
અધરેહાલ = અધર + હાલ = હાલત; અધરો જેવી હાલતી (ખરા-
બ) હાલત છે જેની.

અધિકમિશનર = અધિકમિશનર + કર = કરનાર; અધિકમિશનર; મોટો
સરકારી અધિકારી.

ઓપ્રુષુ = ચાર + ખુણુ = ખુણો; ચાર ખુણા છે જેમાં
ઓપ્રુષુ = ઓપ્રુષુ ભાગ + સવાયો = સવાયો; ઓપ્રુષુ ભાગનું સવાયું.
ઓપ્રુષુ = ચાર + દશ = દશ; ચારે દિશા.

છડી = લાકડી-રાજદંડ + ધર = ધરનાર; રાજ્ય ચિહ્ન તરીકેની
લાકડીને ઝાલી રાખનાર.

છડીસ્વારી = અધિકમિશનર + સ્વારી = સરકાર-ગમન; અધિકમિશનર, ર-
સાક્ષી વગરની સ્વારી.

છત્રપતિ.	ષ. ત. પુ. સ.	છત્ર = છત્તર-છત્રી + પતિ = ધણી; છત્રતો ધણી, છત્ર જેને માથે ધરાય છે તે.
છગભેદ.	દં. સ.	છગ = કપટ-વ્હાતું + ભેદ = યુક્તિ; કપટ અને યુક્તિ, છગકપટ.
છોકરમત.	ષ. ત. પુ. સ.	છોકર = છોકરૂં + મત = ભ્રાત; છોકરાની મતિ, નાનીમાત, થોડી બુદ્ધિ.
છોકરમત.	ક. ધા. સ.	છોકર = છોકરૂં + મતિ = બુદ્ધિ; આગક જેવી બુદ્ધિ, થોડી બુદ્ધિ, બાળકભ્રાત, નાની બુદ્ધિ.
છોકરમત.	વ. ત્રી. સ.	છોકરા જેવી મતિ છે જેની, થોડી બુદ્ધિવાળો.
જમદીશ.	ષ. ત. પુ. સ.	જગત્ = દુનિયા + ઈશ = ધણી; દુનિયાતો ધણી, પ્રભુ.
જગન્નાથ.	ષ. ત. પુ. સ.	જગત્ = દુનિયા + નાથ = ધણી; દુનિયાતો ધણી, પ્રભુ.
જડભ્રાત.	ક. ધા. સ.	જડ = હલકી + ભ્રાત; હલકી બુદ્ધિ—ઓછી બુદ્ધિ.
જડબુદ્ધિ.	વ. ત્રી. સ.	જડ = હલકી + બુદ્ધિ; હલકી—ઓછી બુદ્ધિ છે જેની.
જહાંસોજ.	દ્વિ. ત. પુ. સ.	જહાં = દુનિયા + સોજ = બાળનાર; દુનિયા બાળનાર.
જળકીડો.	મ. પ. લો. સ.	જળ = પાણી + કીડો = જીવડો; પાણીમાં રહેનાર જીવડો.
જળધોડો.	મ. પ. લો. સં.	જળમાં રહેનાર ધોડો.
જળચક્રી.	મ. પ. લો. સ.	જળ = પાણી + ચક્રી = ધંટી—યંત્ર; પાણીના જોરથી, ચાલતું યંત્ર.
જળચર.	સ. ત. પુ. સ.	જળ = પણી + ચર = ધરનાર—રહેનાર; પાણીમાં રહેનાર.

જળપાત્ર.
જળમાછથી.
જળસાપ.
જતિભેદ.
જતિભષ્ટ.

જતિસ્વભાવ.
જનમલ.
જાહેરખખર.
જેઝોપાળ.

જેઈટમાજીસ્ટ્રેટ.

જ્વાળામુખી.

ગાનકળા.

ગાનલંબુ.

ઘ. સ. પુ. સ.
મ. પ. જો. સ.
મ. ઘ. જો. સ.
ઘ. ત. પુ. સ.
ઘ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.
દં. સ.
ક. ઘા. સ.
ઘ. ત. પુ. સ.

ક. ઘા. સ.

ઘ. ત્રી. સ.

દં. સ.

મ. પ. લો. સ.

જળ = પાણી + પાત્ર = વાસણ; પાણીનું વાસણ.
જળમાં રહેનાર માછલી.

જળમાં રહેનાર સાપ.

જતિ = જાત + ભેદ = અંતર; જાતિનો ભેદ, જાતનું અંતર.

જતિ = જાત—જાતના આચાર + જાત = પડેલો; જાતના આચારથી પડેલો, જાતના રીતરીવાજ પ્રમાણે નહિ ચાલનાર.

જાતિ = જાત + સ્વાભાવ = દેવ; જાતનો સ્વભાવ.

જન = જીવ + માલ = મિલકત; જીવ અને મિલકત.

જાહેર = ખુલ્લી + ખખર; ખુલ્લી ખખર.

જે = જય + જોપાળ = ઇંદ્રિયોને પાળનાર—પ્રભુ; પ્રભુની જય.

(માન આપવા માટે કેટલાકમાં બોલાય છે.)

જોઈટ = જોડાએલ—ભાગીદાર—મદદગાર + માજીસ્ટ્રેટ = ન્યાયાધીશ; મદદગાર ન્યાયાધીશ.

જ્વાળા = આગ + મુખી = મોઢાવાળો; અગ્નિ મોઢામાં છે જેના,

મોઢામાંથી અગ્નિ નીકળતો હોય એવો પર્વત.

ગાન = સમજ—શુદ્ધિ + કળા; ગાન અને કળા. (શુદ્ધિપ્રકાશ એવો અર્થ કરીએ તો ઘ. ત. પુ. સ. થાય).

ગાન = સમજ + તંતુ = રેસો; ગાન આપનાર રેસા નસો.

સુ. નરજ્યુ.
ઝાડ પાન.
ઝાડ પાથો.
ઝાલાવાડ.

મ. પ. લો. સ.
દં. સ.
દં. સ.
ષ. ત. પુ. સ.

ટંકશાળ

મ. પ. લો. સ.

ટીકાકાર.

દ્વિ. ત. પુ. સ.

ટુંકો નજર.

કં. ધા. સ.

ઠગબાળ.

ષ. ત. પુ. સ.

ઠરેકાણું.

ક. ધા. સ.

ઠાણું નમણું.
ઠોસી શાસ્ત્ર.

ક. ધા. સં.
મ. પ. લો. સ.

માન = સમજ + રજ્યુ = દોરી—નસ; માન આપનાર નસો.
ઝાડ અને પાન, ઝાડ અને વેશા.

ઝાડ + પાથો = ઘોરડી વગેરેનાં પાંદડાં; ઝાડ અને પાથો.

ઝલા = એક જાતના લોક + વાડ = રહેઠાણ; ઝલા લોકનું ર-

હેઠાણ

ટંક = ધાતુના સિક્કા + શાળ = ઠેકાણું; ધાતુના સિક્કા પાડવાનું

ઠેકાણું. (સંસ્કૃતમાં ટંકશાળા શબ્દ છે, અને તે ષ. ત. પુ.

સ. ગણાય.)

ટીકા = ખુલાસો—વિવેચન + કાર = કરનાર; ખુલાસો કરનાર, ઠંડ
વિવેચન કરનાર. (કે. ઇપિણુ વિષય માટે ખંખોડું સૂચવનાર)

ટુંકી = નાની - હલની + નજર = દષ્ટિ—વિચાર; ટુંકી નજર, થો-

ડું દેખાય એવો નજર, હલકા ચિચાર, કંજુસાઈ.

ઠગ = ઠગ—છેતરનાર + બાળ = રમત; છેતરનારની રમત, છેલ-

રવાની રમત, ઠગાઈ.

ઠર = મુકરર + ઠેકાણું = જગ્યા; મુકરર જગ્યા, ઠરઠમ, ચોકસ

ઠેકાણું. (ઠર = ઠરવાનું + ઠેકાણું; ઠરવાનું ઠેકાણું).

ઠાણું અને જમણું.

ઠોસી = ધરડી લ્હો + શાસ્ત્ર = નિયમ ખતાવનાર રીત; ધરડી

ડોસીશાસ્ત્ર.

તરુકાળ.

તરુકાળ.

તનદુરસ્તી.

તનદુરસ્તી.

તપોવન.

તમાલપત્ર.

તરુપતિ.

તરુવર.

તીર્થયાત્રા.

તાંમાનાણું.

પુર્કસ્તાન.

સ્ત્રીઓએ યજ્ઞાવેલો રીત.

ડોસીનું શાસ્ત્ર.

તત્ = તે + કાળ = વખત; તેજ વખત.

તત્ = તે + ક્ષણ = પળ; તેજ પળ, તેજ વખત.

તન = શરીર + દુરસ્ત = વાજખી—એકએ તેવું આરોગ્ય; શ-

રીર આરોગ્ય છે જેનું

તન = શરીર + દુરસ્તી = વાજખીપણું—આરોગ્યતા; શરીરની

આરોગ્યતા, સુખાકારી.

તપ = તપ + વન = વગડો; તપને માટે વન.

તમાલ = તખનું ઝાડ + પત્ર = પાંદડું તજના ઝડનું પાંદડું.

(તમાલ વૃક્ષની છાલ તે તજ.)

તરુ = ઝાડ + પતિ = ધણી; ઝાડનો ધણી, ઊંચું ઝાડ.

તરુ = ઝાડ + વર = શ્રેષ્ઠ; વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ, ઊંચું વૃક્ષ.

તીર્થ = કાશી વગેરે પવિત્ર સ્થળ + યાત્રા = મુસાફરો—ફરવું—જવું. ગમન; પવિત્ર સ્થળમાં ગમન, યાત્રા. (તીર્થ અને યાત્રા—ફરવું; તીર્થ

માટે યાત્રા—વ. ત. પુ. સ.

પુર્ક = એક જાતના લોક + સ્તાન = ઠેકાણું; પુર્ક—મુસલમાન

લોકનું ઠેકાણું.

તૃતીયાંક.
ત્રિકોણ.
ત્રિતેજ.
ત્રિભુવન.

ત્રિભુવન.
ત્રિયોગિ.
દક્ષિણાયન.

દંતૂશળ.

દંતૂશળ.
દહીવડાં.
દાણોપાણી.
દાણાનળ.
દિગ્ગમણા.
દીવાસળી.
દીવાળી.

ક. ધા. સ.
વ. વ્રી. સ.
વ. વ્રી. સ.
ક. ધા. સ.

વ. વ્રી. સ.
વ્ર. વ્રી. સ.
સ ત. મુ. સ.

વ. ત. પુ. સ.

ક. ધા. સ.
મ. પ. લો. સ.

દે. સ.
ક. ધા. સ.

વ. ત. મુ. સ.
મ. પ. લો. સ.

વ. ત. પુ. સ.

તૃતીય = ત્રીજો + અંશ = ભાગ; ત્રીજો ભાગ.
ત્રિ = ત્રણ + કોણ = ખુણો; ત્રણ ખુણા છે જેને.
ત્રિ = ત્રણ + નેત્ર = આંખ; ત્રણ છે આંખ જેને, શિવ.
ત્રિ = ત્રણ + ભુવન = લોક; ત્રણ લોક. (સ્વર્ગ મૃત્યુ અને

પાતાળ.)

ત્રિ = + ત્રણ ભુવન = લોક; ત્રણ લોક છે જેના, વિષ્ણુ.

ત્રિ = ણુ + રાશિ = પદ, ત્રણ પદ છે જેને, ત્રણ પદવાળી.

દક્ષિણુ = એક દિશાનુ નામ + અનન = જતું તે; સર્વનું દક્ષિણમાં જતું તે.

૪૬

દંત = દાંત + શૂન = લાંબો સોટા; દાંતનો લાંબો સોટા, હા-

થાનો બહાર પડતા દાંત. (?)

દંત + શૂન; દાંત એજ શૂન, શૂન જેવો દાંત.

દહીમાં આથેલાં વડાં.

દાણો અને પાણી, અન્નજળ.

દાવ = વનને લગતું + અનલ = અગ્નિ; વનને લગતો અગ્નિ.

દીપ = દીવો + માલા = હાર; દીવાની હાર.

દીવો કરવાની સળી.

દીપ = દીવો + આલી = હાર; દીવાની હાર, (દીપાલી પરથી

દીવાળી શબ્દ બન્યો છે.) દીવાની હાર જે દિવસ કરી,
એ છીએ તે.

દેવ = દેવ + આશય = ઠેકાણું, દેવનું ઠેકાણું, મંદિર.

દેશ + અટન = ફરવું; દેશમાં ફરવું, મુસાફરી.

દેશ + અવર = બીજો (?); બીજો દેશ, પરદેશ.

દોડ = દોડ + હજાર; દોઢ હજાર.

દ્વિતીય = બીજો + અંશ = ભાગ; બીજો ભાગ.

દોષ = શત્રુતા + ભાવ = વૃત્ત, વિચાર; શત્રુતાનો વિચાર, વૈર-ભાવનો.

ધન = પૈસો + ધાન્ય = અનાજ; પૈસો અને અનાજ.

ધરતી = જમીન + કંપ = ધ્રુવરો; જમીનનો પ્રભાવ.

ધર્મ = સદાચરણ + દાન = આપવું તે; સદાચરણ અને દાન,
ધર્મ અને દાન.

ધર્મ = ધર્મ + શાસા = ઠેકાણું; ધર્મનું ઠેકાણું.

ધ્રુવ - એક અચળ તારો + મંડળ; ધ્રુવ તારાનું મંડળ.

નજર = દૃષ્ટિ-આંખ + બંધી = બાંધવું તે-અટકાવ; દૃષ્ટિને
જાંધી લેવી તે, નજરનો અટકાવ.

નળ = એક રાગનું નામ + પત્ની = સ્ત્રી; નળ રાગની સ્ત્રી.

ષ. ત. પુ. સ.
સ. ત. પુ. સ.
ક. ઘા. સ.
ક. ઘા. સ.
ક. ઘા. સ.
વ. ત. પુ. સ.

દં. સ.
વ. ત. પુ. સ.
દં. સ.

વ. ત. પુ. સ.
વ. ત. પુ. સ.
વ. ત. પુ. સ.

વ. ત. પુ. સ.

દેવાલય.
દેશાટથ.
દેશાવર.
દોડહજાર.
દ્વિતીયાંશ.
દોષભાવ.

ધનધાન્ય.
ધરતીકંપ.
ધર્મદાન.

ધર્મશાળા.
ધ્રુવમંડળ.
નજરજાંધી.

નળધત્તની.

નાશકારક.

નિશદ્ધિન.

નૂરજહાં.

નેપથદેશી.

નેપથનાથ.

પંજેલાગણ.

પંચમાશ.

પંચરાશિ.

પતિવ્રતા.

પરગરજ.

પરગણ.

પરદુઃખ.

દ્વિ. ત. ૭. સ.
દ્વં. સ.
ષ. ત. પુ. સ.
ન. ત્રી. સ.
વ. ત. પુ. સ.
સ. ત. પુ. સ.
ક. ધા. સ.
ન. ત્રી. સ.
ન. ત્રી. સ.
વ. ત. પુ. સ.
વ. ત. પુ. સ.
વ. ત. પુ. સ.

નાશ કરનાર.

નિશ્ચ = રાત્રિ + દિન = દિવસ; રાત્રિ અને દિવસ.

નૂર = તેજ + જહાં = દુનિયા; દુનિયાનું તેજ, એક ધણી ર.

પાળી સ્ત્રી

નેપથ = અંગાળા + દેશી = દેશચાલો; અંગાળા દેશ જેનો છે

તે, નળરાજ.

નેપથ = અંગાળામાં વસતા લોક + નાથ = ધણી; અંગાળાના

લોકનો રાજા, નળરાજ.

પંજે = પગમાં + લાગણ્ય = લાગવું ત; પગે લાગવું તે, પ્રણામ, ૮

નમસ્કાર.

પંચમ = પાંચમો + અંશ = ભાગ; પાંચમો ભાગ.

પંચ = પાંચ + રાશિ = પદ; પાંચ પદ જેને છે તે.

પતિ = વર-ધણી + વ્રતા = નિયમવાળા; પતિ એજ વ્રત-નિયમ

છે જેને, સતી સ્ત્રી.

પર=પારકું + ગરજ; પારકાની ગરજ.

પર=પારકું + ગરજું = ગરજ પૂરી પાડે તે, પારકાની ગરજ

પૂરી પાડે તે, પરોપકારી. (?)

પારકાનું દુઃખ.

પરદુઃખ=ખગંન.

પરમિશ્વર.

પરમકૃપા.

પરમદયાળી.

પરમશક્તિ.

પરમશ્રદ્ધા.

પરમેશ્વર.

પરમેશ્વર.

પરમોક્ષ.

પરોપકાર.

પરિવ્રજ્યાદ.

પરિવ્રજ્યાદ.

પુણ્યપ્રત્યેક.

કિ. ત. પુ. સ.

ક. ત. પુ. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ત. પુ. સ.

ક. ધા. સ.

કિ. ત. પુ. સ.

ક. મી. સ.

પરદુઃખ=પારકાનું દુઃખ + ભંજન=ભાગનાર; પારકાનું દુઃખ

ભાગનાર.

પારકાની નિંદા.

પરમ=મોટું-ધણું + કૃપા=દયા; ધણી કૃપા.

પરમ=મોટું-ધણું + દયાળુ = દયાવાળા; ધણી દયાળી.

પરમ = મોટું - શ્રેષ્ઠ + આત્મા; શ્રેષ્ઠ આત્મા, પરમેશ્વર.

પરમ = મોટું - શ્રેષ્ઠ + અર્થ, મોટો અર્થ, શ્રેષ્ઠ અર્થ, પરોપકાર.

પરમ = મોટો + ઈશ્વર = ધણી; મોટો ધણી, પરમેશ્વર.

પરમ = મોટો + ઈશ્વર; મોટો ઇશ્વર, પ્રભુ.

પર = ખીન્નું + લોક = ભુવન; ખીન્નું ભુવન, સ્વર્ગ.

પર = પારકું + ઉપકાર = ભણું કરવું તે, પારકાનું ભણું કરવું તે.

પશ્ચિમ = એક દિશાનું નામ + ધાટ = દેશ - પર્વતની હાર; પ-

શ્ચિમ તરફ આવેલો પર્વત, સહ્યાદ્ર.

ખર = સોંસરું + દર્શક = દેખાડનાર; સોંસરું (સોંસરી વસ્તુને)

દેખાડનાર, આરપાર દેખાડનાર.

પુણ્ય = પવિત્ર + શ્લોક = યશ; યશ (સ્મરણ) પવિત્ર (પુણ્ય-

કારક) છે જેનો. (નીચેના રાજાઓ પુણ્યશ્લોક ગણાય

છે. નળ, રામ, જનક, કૃષ્ણ, અને યુધિષ્ઠિર.)

પુત્રપરિવાર
પુરતકાલય.
પૂજ્યારાધે.

કાલુનક.
આપદાદા.
બુદ્ધિપ્રકાશ.
એઆની.
અભરેશ.
અભપુત્રા.

અયંકર.

અયાનક.

અવજળી.

અવધાર.

કં. સ.
બ. ત. પુ. સ.
ક. ધા. સ.

બ. ત. . સ.
કં. સ.
બ. ત. પુ. સ.
ક. ધા. સ.
બ. ત. પુ. સ.
બ. ત. પુ. સ.

દ્વિ. ત. . સ.

દ્વિ. ત. પુ. સ.

કા. ધા. સ.

બ. ત. પુ. સ.

પુત્ર = દીકરો + પારવાર = વંશ; દીકરા અને વંશ.
પુરતક = ગ્રંથ + આલય = ઠેકાણું; પુરતકોતું ઠેકાણું, લાયબ્રેરી.
પૂજ્ય = પૂજવા યોગ્ય + આરાધ્ય = ખુશી કરવા યોગ્ય; પૂ-
જવા યોગ્ય અને આરાધવા યોગ્ય.

કાલુ = લોકડી + નાદ = શબ્દ-સાદ, લોકડીનો અવાજ.
આપ અને દાદા.

બુદ્ધિનો પ્રકાશ; બુદ્ધિનો ફેલાવ કરનાર એક માસિક.
એ આના.

અક્ષી લોકનો દેશ.

અભ = અભ + પુત્ર = દીકરો; અભાનો દીકરો, એ નામનો
એક નદ. (અભપુત્ર શબ્દ પરથી અભપુત્રા શબ્દ બન્યો.)

અય = ખીક + કર = કરનાર; ખીક - ત્રાસને ઉત્પન્ન કરનાર,
ત્રાસદાયક.

અયાન = ત્રાસ + આનક = ઉત્સાહ આપનાર-ઉત્તેજન આપનાર;
ત્રાસને ઉત્પન્ન કરનાર.

અવ = દુનિયા + જળ; અવ એજ જળ, અવરૂપી જળ, સંસાર
સાગર, અવસિંધુ.

અવધાર = દુનિયા + પાર = છેડો; દુનિયાનો છેડો.

ભાવ = હોવાપણું-ગુણ-મૂળ વસ્તુ + વાચક = કહેનાર-અતાવનાર, ગુણ બતાવનાર.

ભાવ = ભાવ + પ્રયોગ = મળતા આવવું; (ક્રિયાપદનું ક્રિયાના)

ભાવમાં મળતા આવવું.

ભૂ = પૃથ્વી + ગોલ = ગોળો; પૃથ્વીનો ગોળો.

ભૂગોળની વિદ્યા, તે નામના એક ચોપડી.

ભૂ = પૃથ્વી + પલ = તળાવું; પૃથ્વીનું તળાવું.

ભૂતળ = પૃથ્વીનું તળાવું + દત્ત = આપેલું; પૃથ્વીને તળાવે આપેલું.

ભૂ = પૃથ્વી + પતિ = ધણી; પૃથ્વીનો ધણી, રાજા.

ભૂ = પૃથ્વી + પાલ = પાળનાર; પૃથ્વીને પાળનાર.

ભૂ = પૃથ્વી + શિર = માથું-અણી; પૃથ્વીની અણી, જમીનની

અણી લાંબી થઇતે સમુદ્રમાં ગાઇ હોય છે તે.

ભોંયનું તળાઉં.

મણિ = રત્ન, વગેરે + શંકર = મોટો-માલિક-ધણી; મણિનો ધણી.

મદ + અંધ; મદ-અભિમાન વડે આંધળો.

મદ = અભિમાન + ઉન્મત્ત = તોફાની; અભિમાન વડે તોફા-

દ્વિ. સ. પુ. સં.

સ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.

તુ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.

દ્વિ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.

ઘ. ત. પુ. સ.

તુ. ત. પુ. સ.

તુ. ત. પુ. સ.

ભાવવાચક.

ભાવપ્રયોગ.

ભૂગોળ.

ભૂગોળવિદ્યા.

ભૂતળ.

ભૂતળદત્ત.

ભૂપતિ

ભૂપાળ.

ભૂશિર.

ભોંયતળાઉ.

મણિશંકર.

મદાંધ.

મદોન્મત્ત.

મધરાત.

મધ્યપ્રાત.

મધ્યાહ્નર્ષક.

મધ્યાહ્ન.

મધ્યોત્સારી.

મનસુખ.

મનસુખરામ.

મનુષ્યજન્મ.

મનુષ્યાવતાર.

મનોરંજક.

મનોહર.

મર્મસ્થાન.

ષ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

પ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

પ. ત. પુ. સ.

પ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

ષ. ત. પુ. સ.

દ્વિ. ત. પુ. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ની-છટ્ટી ગચ્છેલા.

મધ્ય = વચ્ચું + રાત; રાતનો વચ્ચો (ભાગ), મધ્યરાત.

વચ્ચેનો પ્રાંત.

મધ્ય = વચ્ચે + આકર્ષક = ખેંચનાર; મધ્યમાંથી ખેંચનાર.

મધ્ય = વચ્ચું + અહન = દિવસ; દિવસનો વચ્ચો (ભાગ),

ખેપોર.

મધ્ય = વચ્ચાં + ઉત્સારી = ફેંકનારી; વચ્ચાંથી ફેંકનારી.

મનસુ = મન + સુખ; મનનું સુખ.

મનઃસુખ = મનનું સુખ + રામ = ધણી-માલિક; મનના સુ-

ખનો ધણી.

મનુષ્ય = માણસ + જન્મ = અવતાર; માણસનો અવતાર, મા-

ણસનો જન્મ, માણસનો દેહ.

મનુષ્ય = માણસ + અવતાર = જન્મ-દેહ-રૂપ; મનુષ્યનો જન્મ,

મનુષ્યનો દેહ, મનુષ્યનું રૂપ.

મનસુ = મન + રંજક = રાજી કરનાર; મનને રાજી કરનાર, સુંદર,

મનસુ = મન + હર = હરનાર, મનને હરનાર, સુંદર.

મર્મ = જ્યાં લાગવાથી મરી જવાય એવું સ્થળ-કોમળ સ્થળ

ગુહ્ય સ્થળ + સ્થાન = દેકારું; મર્મ એજ સ્થાન, મર્મ જેવું

સ્થાન, દોમળ સ્થાન.
મહા = મોટું - ધણું + અતુર = ડાહ્યા - હુશિયાર - સ્વચ્છ; ધ-
ણો અતુર.

મહા = મોટું + દીપ = બેટ; મોટા બેટ.
મોટો રાળ.

મોટો શબ્દ.

માયા = મોહ - પ્રેમ + ધેન = નિશા; માયા એજ ધેન.

માલ અતે મિલકત.

મીણુ = મીણુ + જતી = વાટ-દીવો; મીણુની વાટ, મીણુ લગાડેલી વાટ.
મળ = પ્રથમ + ભેદ = પ્રકાર-જાત; પ્રથમનો ભેદ, પ્રથમ રૂપ.
(ક્રિયાપદ પોતાના મળ અર્થમાં વપરાય તે મૂળભેદ.)

મૂળ = પ્રથમ + અક્ષર; પ્રથમ અક્ષર, મૂળના અક્ષર.

મૃગ = હરણુ + શિરસ = માથું, મૃગના માથાના જેવો આકાર
છે જેનો, તેવા આકારનું આકાશી તારાનું એક ઝુમખું.

યમ = હવન + શાલા = ઠેકાણું; યમનું ઠેકાણું.

યથા = જેમ + મતિ = બુદ્ધિ; બુદ્ધિ પ્રમાણે.

રંજપૂતસ્થાન; રંજપૂતોનું ઠેકાણું. (રાજ = રાજા + પુત્ર = દી-

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધા. સ.

ક. સ.

ક. ત. પુ. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ધર્. સ.

ક. ત્રી. સ.

ક. ત. પુ. સ.

ક. ધા. સ.

ક. ત. પુ. સ.

મહાઅતુર.

મહાદીપ.

મહારાજ.

મહાશબ્દ.

માયાધેન.

માલમિલકત.

મીણુજતી.

મૂળભેદ.

મૂળાક્ષર.

મૃગશર.

યમલાળા.

યથામતિ.

રંજપૂતસ્થાન.

રજ્જી શું.

મ. પ. ભો. સ.

રત્ન ખાણ.

ષ. ત. પુ. સ.

રામરત્નિહું.

દં. સ.

રાજગાદી.

ષ. ત. પુ. સ.

રાજનિપુણ.

સ. ત. પુ. સ.

રાજનીતિ,

ષ. ત. પુ. સ.

રાજસમાજ.

દં. સ.

રાતદિવસ.

ષ. ત. પુ. સ.

રામગામ.

ષ. ત. પુ. સ.

રિપુકુલ.

ષ. ત. પુ. સ.

રોહિલખંડ.

પ. ત. પુ. સ.

લંબકર્ણ.

ન. ક્રી. સ.

લંબવર્ણ.

ક. જા. સ.

કરો, રાજનેનો દીકરો; રાજપુત્ર શબ્દ પરથી રજપૂત શબ્દ બન્યો છે).

રજ્જી = લડાઈ + શિંગું = શિંગડાના આકારનું એક વાજન; યુદ્ધ પ્રસંગે વગાડવાનું શિંગડાના આકારનું એક વાજન.

રત્નની ખાણ.

રામ = સામાન - વાસણુ + રત્નીહું = સામાન જેવું, (એ અર્થે. નો શબ્દ રામના અર્થમાં વધારો કરવા સાથે બળી ગયો હશે). સામાન અને સામાન જેવું બીજું કંઈ.

રાજની ગાદી.

રાજ = રાજકાર્ય + નિપુણ = હુશિયાર; રાજકાજમાં હુશિયાર. રાજની નીતિ, રાજની રીતભાત, રાજ ચલાવવાની રીતભાત. રાજ = રાજ્ય + સમાજ = સભા; રાજ્યસભા.

રાત અને દિવસ.

રામનું નામ.

રિપુ = શત્રુ + કુલ; શત્રુનું કુળ.

રોહિલ = એક જાતના લોક + ખંડ = દેશ; રોહિલા લોકોનો દેશ.

લંબ = લાંબા + કર્ણ = કાન; લાંબા કાન છે જેને, ગધેડું.

લંબવર્ણ, લંબગોળ.

સોનશેર.
સોહન્યુઅક.
વનપતિ.
વનપાળ.
વનસ્પતિ.
વર્તમાનકાળ.
વર્તમાનપત્ર.

દ્રં. સ.
દ્વિ. ત. પુ. સ.
ષ. ત. પુ. સ.
દ્વિ. ત. પુ. સ.
ષ. ત. પુ. સ.
ક. ઘા. સ.
મ. પ. લો. સ.

વાતાવરણ.
વિખવાદ.
વિદ્યાભ્યાસ.
વિદ્યાર્થી.
વિદ્યાલય.
વિંધ્યાચલ.

ઘ. ત. પુ. સ.
ઘ. ત. પુ. સ.
પ. ત. પુ. સ.
ષ. ત. પુ. સ.
ઘ. ત. પુ. સ.
ક. ઘા. સ.

વિસલનગર.
વૃદ્ધાવસ્થા.
પરદેશ.

મ. પ. લો. સ.
ક. ઘા. સ.
વ. વી. સ.

સોન = કરજ + શેર = ભાગ; કરજ અને ભાગને સગતા દાખલા.
સોહ = સોહું + ચુંબક = ખેંચનાર; સોહાને ખેંચનાર.
વન = વગડો + પતિ = ધણી વગડાનો ધણી, સિંહ.
વનને પાળનાર, વનનો રાજા, સિંહ.
વનનો પતિ, વનની મુખ્ય વસ્તુ, વૃક્ષાદિ.
વર્તમાન = ચાલતો + કાળ = વખત; ચાલતો કાળ.
વર્તમાન = ચાલતું + પત્ર = કાગળ; ચાલતા વખત-ખતર-નું

પત્ર, ન્યુસ્પેપર.

વાત = વાયુ + આવરણ = ઢાંકણ; વાયુનું ઢાંકણ.
વિખ = ઝેર-વેર+વાદ=બોલવું તે. બોલ, વેરતા બોલ, કબ્જો.
વિદ્યા + અભ્યાસ; વિદ્યાનો અભ્યાસ.
વિદ્યા = વિદ્યા + અર્થી = મતદાખત્રાણ; વિદ્યાની મતદાખત્રાણો.
વિદ્યા=વિદ્યા+આલય=ઢેકાણું; વિદ્યાનું ઢેકાણું, નિશાળ, પાઠશાળા.
વિંધ્ય = વીંધનાર + અચલ = પર્વત; વીંધનાર પર્વત, વીંધીને

પડેલો પર્વત.

વિશળદેવે વસાવેલું નગર.

વૃદ્ધ = ધરડું + અવસ્થા = હાલત-જીંદગી; ધરડી અવસ્થા.
પરદેશ + કોણ = ખૂણો; છ ખૂણા જેને છ તે.

સપ્તપિં.

સમાંતર.

સમાંતરઆનૂયોપચય

સમીસાંજ.

સર્વનામ.

સાધુસંત.

સિંહલદ્વીપ.

સુખકાર.

સુખકારકં.

સુખદાતા.

સુખાકારી.

સાંજસવાર.

સુખસાંજ.

કં. ધા. સં.

બ. વ્રી. સં.

ક. ધા. સં.

ક. ધા. સં.

ષ. ત. પુ. સં.

કં. સં.

કિ. ત. પુ. સં.

કિ. ત. પુ. સં.

કિ. ત. પુ. સં.

કિ. ત. પુ. સં.

ષ. ત. પુ. સં.

કં. સં.

ષ. ત. પુ. સં.

સપ્ત = સાત + ઋપે = મુનિ; સાતઋપિ (કશ્યપ, અત્રિ, બર-

દાજ, ગૃતમ, જમદાગ્ન, વિશ્વામિત્ર, અને વસિષ્ઠ), સાત

તારાનું એક આકાશી ઝુમખું.

સમ = સરખું + અંતર = છેડું; વચ્ચે સરખું અંતર છે જેને.

સમાન્તર આનૂયાણો ચોપ્પણુ.

સમી = સામી + સાંજ; સંમી-પાસે-સાંજ, રાતનો પહેલો ભાગ.

સર્વ = બધું + નામ; સર્વનાં નામ, બધા નામની જગ્યાએ વા.

પરી શકાય તેવા શબ્દ.

સાધુ અને સંત.

સિંહલ = એક જાતના લોક દ્વીપ = બેટ-દેશ; સિંહલ-સિંહલી દે.

લોકનો દેશ, લંકા.

સુખ + કાર; સુખને કરનાર.

સુખને કરનાર.

સુખ + દાતા; સુખ દેનાર, સુખદાયક.

સુખ + આકારી (?) આકારપણું-હાલત-સ્થિતિ; સુખનો આ.

કાર, સુખી હાલત, આરોગ્ય.

સાંજ અને સવાર.

સુખ + સાંજ = સામાન; સુખનો સામાન.

સેવિંગ એક.

રફલ આસ્તર.

રેશન આસ્તર.

હમ એક.

હરિશ્ચુ.

હારબન.

હસમુઓ.

હાડપિંજર.

હિતશિક્ષા.

હિંદુસ્તાન.

હિંદુઓ.

હોકાયંત્ર.

જ. ધ. લો. સં.

બં. ત. પુ. સ.

બ. ત. પુ. સ.

કે. સ. સ.

બ. ત. પુ. સ.

બ. ત. પુ. સ.

જ. ત્રી. સ.

બ. ત. પુ. સ.

ચ. ત. પુ. સ.

બ. ત. પુ. સ.

બ. ત. પુ. સ.

મ. પ. લો. સ.

સેવિંગ = અચાવેલું-અચત + એક = હુકાત-પેદી; અચાવેલું નાનું
છું વ્યાજે મૂકવાની પેદી. (અંગ્રેજી શબ્દ છે.)

રફલ = નિશાળ + આસ્તર = ઉપરિ; નિશાળનો ઉપરિ, મહેતાળ.

(અંગ્રેજી શબ્દ છે.)

રેશનનો ઉપરિ. (અંગ્રેજી શબ્દ છે.)

હમ = ઝાંઝા + ઓક = ઉલટી; ઝાંઝા અને ઉલટી.

હરિતા ગુણ.

હરિનું લગ્ન.

હસ = હસવું તે + મુખો = મોઢાવળો; હસવું મોઢું છે જેવું, ^{૫૦}

આનંદી.

હાડ = હાડકું + પિંજર = ખોખું; હાડકાંનું ખોખું, હાડકાંનું

પાંજરું.

હિત = લાભ + શિક્ષા = શીખામણ; હિતને માટે શીખામણ.

હિંદુઓનું ઠેકાણું.

હિમ = અરફ + આલય = ઠેકાણું; અરફનું ઠેકાણું, જેનાપર

સદા અરફ રહેછે એવો પવંત.

હોકા = દિશા + યંત્ર; દિશા અતાવનાર યંત્ર. સમુદ્રમાં દિશા

બાણના માટે વહાણવટીઓ પોતાની પાસે રાખે છે તે.

આધિક અભ્યાસીઓને ઉપયોગી સામાસિક જ્ઞાન.

દ્વિગુ સમાસ.

સામાસિક શબ્દોમાં પહેલા ભાગ-શબ્દ-ને પૂર્વપદ, વચ્ચેનાને મધ્યમપદ, અને છેલ્લા ભાગને ઉત્તરપદ કહે છે. જોમકે:—“ રાજનગરવાસી ” એ સામાસિક શબ્દમાં રાજ, એ પૂર્વપદ, નગર, એ મધ્યમપદ, અને વાસી એ ઉત્તરપદ છે.

કર્મધારય સમાસના સંબંધમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તેનું પૂર્વપદ ધણું કરી ઉત્તરપદનું વિશેષણ હોય છે. જોમકે:—“ શ્વેતસમુદ્ર ” એ સામાસિક શબ્દમાં “ શ્વેત ” એ પૂર્વપદ હોય ઉત્તરપદ જે “ સમુદ્ર ”, તેના વિશેષણનું કામ કરે છે. હવે જે કર્મધારય સમાસનું પૂર્વપદ સંખ્યા-વાચક વિશેષણ હોય તેને સંસ્કૃતમાં દ્વિગુસમાસ કહે છે. જોમકે:—ત્રિલોકી (ત્રણ લોક), ત્રિભુવન (ત્રણ ભુવન-લોક), ચતુર્વેદ (ચાર વેદ), પંચરાશિ (પાંચ રાશિ), અટ્વરસ (છ રસ), સપ્તર્ષિ (સાત ઋષિ), ચોમાસું, દશાંશ, વગેરે.

તત્પુરુષ સમાસ.

તત્પુરુષ સમાસના સંબંધમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ, કે તેના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ વચ્ચેની વિભક્તિનો લોપ થ-એલો હોય છે. હવે કેટલાક તત્પુરુષ સમાસ એવા હોય છે કે તેનું ઉત્તરપદ કૃદંત હોય પૂર્વપદ સાથે આવી એક નવો સામાસિક શબ્દ બનાવે છે, પણ તે કૃદંત એકલું વપરાતું નથી. જોમકે:— ‘ ગ્રંથકાર ’ શબ્દનું ઉત્તરપદ કાર કૃદંત હોય એકલું વાપરી શકાતું નથી. આવા પ્રકારના સમાસને

ઉપપદ સમાસ કહે છે. એ સમાસનો વિગ્રહ કરતાં વચ્ચે જે વિભક્તિ ઉમેરવી પડે તે વિભક્તિનો તત્પુરુષ સમાસ થયું તેને ગણી શકાય.

ઉપપદ સમાસ.

કર, કાર, ગ, દન, ચર, જ, જ્ઞ, ધર, ધાર, પ, પાલ, સર, સ્થ, હર, વગેરે કૃદંતો બીજા શબ્દ પછી આવી ઉપપદ સમાસ બનાવે છે.

કર- દિવાકર (દિવા=દિવસ+કર=કરે છે તે; સૂર્ય, દિ. ત. પુ. મ.), નિશાકર (ચંદ્ર), સુખકર.

કાર-કુંભકાર (કુંભ=ઘડો+કાર=કરે છે તે; કુંભાર, દિ. ત. પુ. સ.) ગ્રંથકાર, લેહકાર (લૂનાર), સુવર્ણકાર (સોની), ટીકકાર.

ગ-બગ (સ્થ=આકાશ+ગ=જાય છે તે; પક્ષી, સ. ત. પુ. સ.)
 દન-કૃતદન (કૃત=કરેલું+દન હણે છે તે, કરેલા ઉપકારને બૂટી જાય છે તે, ઉપકારને બદલે અપકાર કરનાર, દિ. ત. પુ. સ.).

ચર—જળચર (જલ=પાણી+ચર=જાય છે-ફરેછે-રહેછે—તે; પાણીમાં રહેનાર જીવો, સ. ત. પુ. સ.), ભૂચર (પૃથ્વીપર રહેનારાં પ્રાણી).

જ—વંશજ (વંશ=વંશ+જ=જન્મે છે તે; વંશથી જન્મે છે તે, દીકરો, પં. ત. પુ. સ.), અંડજ (ઇંડાથી જન્મે છે તે, પક્ષી).

પંકજ (પંક=કાદવ+જ=જન્મે છે તે; કાદવમાં જન્મે છે તે, કમળ, સ. ત. પુ. સ.).

જ્ઞ—કૃતજ્ઞ (કૃત=કરેલું+જ્ઞ=જાણે છે તે; કરેલા ઉપકારને જાણે છે તે, દિ. ત. પુ. સ.), સર્વજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ.

દ—સુખદ (સુખ = સુખ + દ = આપે છે તે; સુખ આપે છે તે, દ્વિ. ત. પુ. સ.), દુઃખદ.

ધર—ભૂધર (ભૂ = પૃથ્વી + ધર = ધરે છે તે; પૃથ્વીને ધરે છે તે, પર્વત, રાજા, દ્વિ. જા. પુ. સ.).

ધાર—સૂત્રધાર (સૂત્ર = દોરી + ધાર = ધારણ કરે છે તે; દોરીને ધારણ કરે છે તે, સૂતાર; લગામને ધારણ કરે છે તે, મુખી, નાટકનો મુખી, દ્વિ. ત. પુ. સ.).

પ—ભૂપ (ભૂ = પૃથ્વી + પ = પાળે છે તે; રાજા, દ્વિ. ત. પુ. સ.).

મધુપ (મધુ = મધ + પ = પીએ છે તે; મધ પીએ છે તે, ભ્રમર, દ્વિ. ત. પુ. સ.).

પાલ—ભૂપાલ (પૃથ્વીને પાળે છે તે; રાજા, દ્વિ. ત. પુ. સ.).

સ્થ—સમાધિસ્થ (સમાધિમાં રહે છે તે; સ. ત. પુ. સ.).

ધ્યાનસ્થ, સ્વર્ગસ્થ, મધ્યસ્થ, ગૃહસ્થ.

હર—દુઃખહર (દુઃખ હરે છે તે; દ્વિ. ત. પુ. સ.), વિદ્યહર.

ગુજરાતીમાં પણ આવા કેટલાક દાખલા જોવામાં આવે છે. જેમકે:— ધાડપાડુ (ધાડ પાડે તે), પેટભરો પેટજ ભરે તે), લાંચખાઉ (લાંચ ખાય તે), બહુખોલું, પરગજુ, ધુળધોયું, વગેરે.

નિષેધવાચક તત્પુરુષ

કેટલાક શબ્દો એવા હોય છે કે તેમાંના પહેલો ભાગ (પૂર્વપદ) પછીના ભાગ (ઉત્તરપદ) વિષે નકાર બતાવતો હોય છે. જેમકે:—અન્યાય એટલે ન ન્યાય, અભાવ એટલે ન ભાવ, અણુસંમળુ એટલે ન સમજુ, અનાચાર એટલે ન આચાર, અનુપયોગી એટલે ન ઉપયોગી, વગેરે. આવા સમાસને સંસ્કૃતમાં નક્તત્પુરુષ કહે છે; પણ ગુજરાતીમાં તેને નિષેધવાચક તત્પુરુષ કહેવાથી ચાલી શકશે.

અલુક્ સમાસ.

તત્પુરુષ સમાસના સંબંધમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તે સમાસ ચર્તા મૂળ શબ્દની વચ્ચેની વિભક્તિ લોપાય છે. જેમકે:—ધરણીને ધરનાર ધરણીધર. વાદમીકિએ કરેલું વાલ્મીકિકૃત. ગુરુનેમાટે દક્ષિણા, ગુરુદક્ષિણા. રાજ્યથી બ્રષ્ટ, રાજબ્રષ્ટ. રાજનો પુત્ર, રાજપુત્ર. સ્વર્ગમાં વાસ, સ્વર્ગવાસ. હવે એ રીતે તત્પુરુષ અથવા હરકોઈ સમાસ બનતાં મૂળના એ શબ્દો વચ્ચેની વિભક્તિ કાયમ રહી જાય, તો તેને અલુક્ સમાસ કહે છે. જેમકે—

કર્તારિ (કર્તા.માં) પ્રયોગ, કર્તારિપ્રયોગ, અલુક્ સ. ત. પુ. સ.
યુધિ (યુદ્ધમાં) સ્થિર, યુધિષ્ઠિર, અલુક્ સ. ત. પુ. સ.
ચીથરેહાલ, ચીથરામાં (ચીથરા જેવી હલકી) હાલત છે જેની, અલુક્ વ. ત્રી. સ.

ઘોડેસ્વાર (ઘોડાપર સ્વાર). અલુક્ સ. ત. પુ. સ.
પગેલાગણુ, વટેમાર્ગુ (વાટમાં માર્ગે પડેલો), ગણેપકુ, વગેરે.

સંયુક્ત કે મિશ્ર સમાસ.

કોઈ વખતે એક કરતાં વધારે સામાસિક શબ્દો મળીને એક લાંબો સામાસિક શબ્દ બને છે. જેમકે:—‘ જુનાગઢ ’ એ એક સામાસિક શબ્દ સાથે ‘ પુસ્તકાલય ’ સામાસિક શબ્દ જોડાઈ ‘ જુનાગઢપુસ્તકાલય ’ એવો એક સામાસિક શબ્દ થયો છે. કોઈ વખતે એક સામાસિક શબ્દ સાથે બીજો શબ્દ જોડાઈ નવો જ સામાસિક શબ્દ બને છે. જેમકે:— ‘ મુનિકુળ ’ એ સામાસિક શબ્દ સાથે ‘ ભૂપણુ ’ શબ્દ જોડાઈ ‘ મુનિકુળભૂપણુ ’, તેમજ ‘ સંસ્કૃત ’ એ શબ્દ સાથે ‘ પાઠશાળા ’ એ સામાસિક શબ્દ જોડાઈ ‘ સંસ્કૃતપાઠશાળા ’ એવા નવા જ સામાસિક શબ્દો થયા છે. આવા પ્રકારના સમાસને સંયુક્ત કે મિશ્રસમાસ કહે છે. એ શબ્દોના વિગ્રહ નીચે પ્રમાણે થાય.

જુનાગઢપુસ્તકાલય, ૧ લો ભા. + ૨ નો ભા. (જુનો + ગઢ)
 = ક. ધા. સ. , ૩ નો ભા. + ૪ થો ભાગ.
 (પુસ્તક + આલય) = ષ. ત. પુ. સ. ; ૧ લો
 ભા. - ૨ નો ભા. + ૩ નો ભા. - ૪ થો ભાગ.
 (જુનાગઢ + પુસ્તકાલય) = ષ. ત. પુ. સ.

મુનિકુળભૂપણ, ૧ લો ભા. + ૨ નો ભાગ. (મુનિ + કુળ) =
 ષ. ત. પુ. સ. , ૧ લો ભા. - ૨ નો ભા. +
 ૩ નો ભા. (મુનિકુળ + ભૂપણ) = ષ. ત. પુ. સ.
 સંસ્કૃતપાઠશાળા, ૨ નો ભાગ. + ૩ નો ભા. (પાઠ + શાળા)
 = ષ. ત. પુ. સ. , ૧ લો + ૨ નો - ૩ નો.
 (સંસ્કૃત + પાઠશાળા) = ક. ધા. સ.

આવા શબ્દોનો વિગ્રહ કરતાં આ વાત લક્ષમાં રાખવી
 કે આખા શબ્દમાં જે ભાગો સામાસિક શબ્દ હોય તેનો
 પ્રથમ વિગ્રહ કર્યા પછી એકંદર વિગ્રહ કરવો; અને તેના
 ભાગોમાંથી પ્રથમનો એક ભાગ સામાસિક શબ્દ હોય અને
 પછીના શબ્દો સમાસ તરીકે જોડાએલા ન હોય તો પહે-
 લેથી ક્રમવાર શબ્દોને છુટા પાડતા જવા. જેમકે:—

પૂર્વજન્મકૃતકાર્ય, ૧ લો + ૨ નો (પૂર્વ + જન્મ) = કં. ધા. સ.,
 ૧ લો - ૨ નો + ૩ નો (પૂર્વજન્મ + કૃત) = સ. ત. પુ. સ.,
 ૧ લો - ૨ નો - ૩ નો + ૪ થો (પૂર્વજન્મકૃત + કાર્ય) = ક. ધા. સ.

આવા શબ્દો ગુજરાતીમાં બહુ થોડા વપરાય છે. પણ
 સંસ્કૃતમાં તો એવા શબ્દો બહુજ જોવામાં આવે છે. કાષ્ઠ
 કાષ્ઠ વખતે વીશ, ત્રીશ, કે તેથી પણ વધારે શબ્દો મળીને
 થએલા સામાસિક શબ્દો સંસ્કૃતમાં વપરાય છે. નીચે લખેલા
 શબ્દોનો ઉપર પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો. સ્વદેશહિતેષુ, લોકા-
 પવાદ ભયમુક્તિ, સ્વદેશાભિમાન, દેશહિતકર્તા, સૂક્ષ્મદર્શકચંત્ર,
 પરોપકારશુદ્ધિ, વગેરે.

સમાસ સંબંધી વિવેચન.

સમાસ પ્રકરણ પુરું કરતાં પહેલાં તે સંબંધી એક વાત કહેવાની રહી જાય છે તે આ કે, કોઈ વખતે વિશેષણ જેવા અર્થવાળા ઉપસર્ગ બીજા શબ્દ સાથે મળી સામાસિક શબ્દ બનાવે છે. જેમકે:-- દુષ્કાલ, દુષ્ટકાલ (નહારોવખત), પ્રહ્યાત = અધિક ખ્યાત, વિહ્યાતિ = અધિક ખ્યાતિ, વગેરે.

આવા પ્રકારના સમાસને સંસ્કૃતમાં પ્રાદિ સમાસ કહે છે. પણ ગુજરાતીમાં તેને ક. ધા. સ. ગણવાથી ચાલી શકશે. કોઈ શબ્દ કયો સમાસ છે, તે બહુ કરી તેના અર્થપર ધ્યાન રાખી નહીં કરવું.

સંસ્કૃતમાં સમાસના પ્રકાર ઘણા છે, પણ તે બતાવતાં બહુ લખાણ થાય, અને ઉપયોગ વિનાનું, એમ ધારી આટલી હકીકતથી જ આ પ્રકાર સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃત અભ્યાસીઓને તે જાણવાની જરૂર છે, પણ તેઓ તે વાત સંસ્કૃત જાણવાની સાથે જાણી શકશે.

પ્રત્યય પ્રકરણ

(છટ્ટા ધોરણમાં ઉપસર્ગ અને પ્રત્યયનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે, તેને માટે આ પ્રકરણ ઉપયોગી થઈ પડશે; તેમજ સાતમા ધોરણનો અને તેથી પણ ઉંચા પ્રકારનો અભ્યાસ કરનારને પણ આ પ્રકરણમાંથી કંઈક જાણવાનું મળી આવશે.

ઉપસર્ગ અને પ્રત્યયની સાધારણ સમજ.

રામલક્ષ્મણ, રાજમહેલ, સુજન, અપમાન, દુષ્ટતા, ધનવાન, વગેરે શબ્દોના ભાગ પાડીએ તો “ રામ, લક્ષ્મણ; જાર, મહેલ; સુ, જન; અપ, માન; દુષ્ટ, તા; ધન, વાન; ”

એમ જણાય છે. એ છુટા પાડેલા ભાગોમાંના “સુ, અપ, તા, અને વાન્” એ અક્ષરો કે અક્ષરોના જથ્થા (અક્ષર સમૂહો) એવા છે કે રામ, લક્ષ્મણ, રાજ, મહેલ, વગેરેની માફક એકલા વાપરી શકાતા નથી, પણ બીજા શબ્દની જોડે આવી તેના અર્થમાં વધારા કે ફેરફાર કરે છે. જેમકે:-

સુ એ એકલો નહિ વપરાય, પણ જન શબ્દની પહેલાં આવી સુજન શબ્દ બનાવી સારો માણસ એવો અર્થ કરે છે.

અપ એ માન શબ્દની પહેલાં આવી અપમાન શબ્દ બનાવી માનથી ઉલટું એવો અર્થ કરે છે.

તા એ એકલો નહિ વપરાય, પણ કૂર શબ્દની પછી આવી કૂરતા શબ્દ બનાવી દુષ્ટપણું એવો અર્થ કરે છે.

વાન્ એ ધન શબ્દની પછી આવી ધનવાન્ શબ્દ બનાવી ધનવાળો એવો અર્થ કરે છે.

આવા અક્ષરો કે અક્ષરસમૂહો એ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક શબ્દની આગળ આવનારા, અને કેટલાક શબ્દની પાછળ આવનારા. આગળ આવી શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર કરનારને સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગ કહે છે. (ઉપ + સ્ત્ર = પાસે જવું + અ ક. વા. પ્ર; પાસે જનાર, પાસે-પહેલાં-આવી શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર કરનાર તે ઉપસર્ગ). એટલે “શબ્દની પહેલાં આવી જે અક્ષરો કે અક્ષરસમૂહો તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે તેને ઉપસર્ગ કહે છે. ” જેમકે:- પુત્ર શબ્દની મહેલાં સુ મૂકીએ તો સુપુત્ર શબ્દ બની તેના મૂળ અર્થમાં ફેરફાર થયો, માટે સુ એક ઉપસર્ગ કહેવાય.

(સંસ્કૃતમાંતો અમુકનેજ ઉપસર્ગ ગણેલા છે, અને તેને “ધાતુની પહેલાં આવી તેના અર્થમાં ફેરફાર કરનાર ” તરીકે જ માને છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં તો તે અને બીજા કેટલાકને

હિપસર્ગ જેવા ગણે છે, અને તેને ' શબ્દની પહેલાં આવી તેના અર્થમાં ફેરફાર કરનાર ' તરીકે પણ માને છે. એવા બધા અક્ષરો કે અક્ષરસમૂહોને પૂર્વગ (પૂર્વ = પહેલાં + ગ = જનાર-આવનાર) પણ કહેવાય.

શબ્દની પાછળ આવનારને સંસ્કૃતમાં પ્રત્યય કહે છે, (પ્રતિ = પાછળ + અય્ = જવું + સ્ ક. વા. પ્ર; પાછળ જનાર, પાછળ આવનાર, શબ્દની પાછળ આવી તેના અર્થમાં ફેરફાર કરનાર.) એટલે “ શબ્દની પાછળ આવી જે અક્ષરો કે અક્ષરસમૂહો તેના અર્થમાં ફેરફાર કરે તેને પ્રત્યય કહે છે. ” જેમકે દુષ્ટ પછી તા આવી દુષ્ટતા અને ઘન પછી વાળો આવી ઘનવાળો શબ્દ બનાવી મૂળના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે, માટે તા અને વાળો એ પ્રત્યય કહેવાય.

પ્રત્યયના ભેદ.

આપણા દેશમાં મૂળે સંસ્કૃત ભાષા ચાલતી, અને તેમાંથી બગડીને આપણી ગુજરાતી ભાષા થઈ છે, તેથી ગુજરાતી ભાષામાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા છે. એ સંસ્કૃત શબ્દોમાં જે પ્રત્યય હોય તે સંસ્કૃત પ્રત્યય ગણાય.

આપણા દેશમાં કેટલોક વખત મુસલમાનોનું રાજ્ય થયેલું તે વખતે હાલ જેમ અંગ્રેજોની અંગ્રેજી ભાષા ચાલે છે તેમ મુસલમાનોએ ફારસી ભાષા ચલાવેલી; તેથી ફારસી ભાષાના કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષામાં બળી ગયા છે. એ શબ્દોમાં જે પ્રત્યયો લાગેલા હોય તે ફારસી પ્રત્યયો ગણાય.

સંસ્કૃતમાંથી બગડીને ગુજરાતી ભાષા થઈ, તેથી એ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોના પ્રત્યયો ગુજરાતી પ્રત્યય ગણાય.

એ રીતે આપણી ભાષામાં સંસ્કૃત, ફારસી, અને ગુજરાતી, એ ત્રણ ભાષાના પ્રત્યયો છે.

બીજી રીતે તપાસીએ તો દરેક ભાષાના પ્રત્યયના મુખ્ય બે ભેદ થઈ શકે. (૧) કેટલાક પ્રત્યયો ક્રિયાપદ કે ધાતુ પર આવે છે, અને તેપરથી નામ, વિશેષણ, વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે:— કર (ધાતુ) + એલો (પ્રત્યય) = કરેલો (કૃદંત વિશેષણ) ; રમ (ધાતુ) + ત (પ્રત્યય) = રમત (નામ) ; બણ (ધાતુ) + તર (પ્રત્યય) = બણતર (નામ). આવા પ્રત્યયને સંસ્કૃતમાં કૃદંત પ્રત્યય કહે છે. મતલબ કે “ જે પ્રત્યય ધાતુપર આવી નામ, વિશેષણ, વગેરે બનાવે છે તેને કૃદંત પ્રત્યય કહે છે.

(૨) કેટલાક પ્રત્યયો નામ, વિશેષણ, વગેરે પર આવી બીજાં નામ, વિશેષણ, વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે. જેમકે:— શેઠ + આણી = શેઠાણી (નામ પરથી નામ); ધન + વાળો = ધનવાળો (નામ પરથી વિશેષણ); ભોળો + પાણું = ભોળાપાણું (વિશેષણ પરથી નામ); મોજ + ધલો = મોજલો (નામ પરથી વિશેષણ); સર્વ + થા = સર્વથા (વિશેષણ પરથી અવ્યય), આવા પ્રત્યયને સંસ્કૃતમાં તદ્વિત પ્રત્યય કહે છે. મતલબ કે “ નામ કે વિશેષણ વગેરે પર આવી જે પ્રત્યયો બીજાં નામ કે વિશેષણ, વગેરે બનાવે તેને તદ્વિત પ્રત્યય કહે છે.

સ્વરસંધિ.

જેમ માવો અને ખાંડને ભેળા કરતાં તેમાંથી પેંડા જેવું એક જુદુંજ રૂપ થાય છે; વળી રાતો અને પાળો રંગ એકઠો કરતાં તેમાંથી નારંગી રંગ જેવું જુદુંજ રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ બે સ્વરો પાસે પાસે આવતાં તેઓ સાથે મળી જઈ એક જુદોજ સ્વર થાય છે. આવા કાર્યને સંધિકાર્ય કહે છે. જેમકે:— રાજ + અધિરાજ = રાજાધિરાજ (રાજ શબ્દના જ અક્ષરમાં જે અ છે તેની સાથે અધિરાજ

શબ્દમાં જે પ્રથમનો અ સ્વર છે તે મળી ગયો). પરમ +
ઈશ્વર = પરમેશ્વર; પર + ઉપકાર = પરોપકાર; વગેરે.
સાદી સ્વરસંધિ દાખલા સાથે નીચે આપી છે.

અ + અ = આ; ધર્મ + અર્થ = ધર્માર્થ.

અ + આ = આ; ઉપ + આધિ = ઉપાધિ.

આ + અ = આ, વિદ્યા + અભ્યાસ = વિદ્યાભ્યાસ.

આ + આ = આ, વિદ્યા + આલય = વિદ્યાલય.

અ + ઇ કે ई = એ, પરમ + ઈશ્વર = પરમેશ્વર.

આ + ઇ કે ई = એ, મહા + ઈશ = મહેશ (શિવ).

અ + ઉ કે ऊ = ઓ, પર + ઉપકાર = પરોપકાર.

આ + ઉ કે ऊ = ઓ, ગંગા + ઉદક = ગંગોદક.

ઇ કે ई + ઇ કે ई = ઈ, પરિ + ઈક્ષા = પરીક્ષા.

ઉ કે ऊ + ઉ કે ऊ = ઊ, બહુ + ઉપમા = બહૂપમા.

ઇ કે ई પછી ઇ કે ई શિવાય બીજો કોઈ સ્વર આવે

તો પ્રથમના ઇ કે ई નો ય્ થઈ તેમાં પછીનો સ્વર મળી
જાય છે. જેમકે:— અતિ + અંત = (અ + ત્ + ઇ
+ અંત = અ + ત્ + ય્ + અંત) અત્યંત. પ્રતિ + એક
= પ્રત્યેક.

ઉ કે ऊ પછી ઉ કે ऊ શિવાય બીજો કોઈ સ્વર આવે
તો પ્રથમના ઉ કે ऊ નો વ્ થઈ તેમાં પછીનો સ્વર મળી
જાય છે. જેમકે, અનુ + અય = અન્વય. (અહિં સાદામાં
સાદી અને તરતમાં ખપ આવતી સંધિનો સાદો ખ્યાલ
આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં બીજી કોઈ
સંધિ કરવાની આવે તો શિક્ષકે તેપર લક્ષ ખેંચવું.) સંધિ-
કાર્યમાં હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઇ-ઈ તેમ જ ઉ-ऊ નો સરખોજ અ-
ધિકાર છે.

તદ્ધિત પ્રત્યયો.

ગુજરાતી.

(૧) કેટલાક પ્રત્યય એવા છે કે અમુક વિશેષણ પર આવી તે વિશેષણ જેને લાગુ પડતું હોય તેનો ગુણ બતાવે છે. જેમકે:—ગાંડા એ વિશેષણને પળ પ્રત્યય લગાડીએ તો ગાંડપણ શબ્દ બની ગાંડામાં રહેલા ગુણની સૂચના કરે છે. આવા પ્રત્યયને માવવાચક પ્રત્યય કહે છે. આઈ, આળ, આશ, પ, પળ, પળું, વટ, વગેરે પ્રત્યય માવવાચક છે.

આઈ-મીઠાઈ (મીઠું + આઈ = મીઠાપણું), ઉંચાઈ, ઉંડાઈ, મોટાઈ, ઠગાઈ, લુચ્ચાઈ, અદેખાઈ, દોંગાઈ, સરખાઈ, બડાઈ, લંભાઈ, વગેરે.

આળ-નીચાણ (નીચું + આણ = નીચાપણું), ઉંડાણ, વગેરે.

આશ-ખારાશ (ખારું + આશ = ખારાપણું), ખટાશ, તીખાશ, મીઠાશ, બીનાશ, કાળાશ, રતાશ, પીળાશ, વગેરે.

પ-મોટપ (મોટું + પ = મોટાપણું), છોટપ, વગેરે.

પળ-મોટપણ (મોટું + પણ = મોટાપણું), નાનપણ, ઘડપણ, વડપણ, વગેરે.

પળું-શાણાપણું, ડહાપણું, પ્રમાણિકપણું, ભોળાપણું, વગેરે.

વટ- સાચવટ (સાચું + વટ, સાચાપણું), ક્ષત્રિવટ.

ઉપરના પ્રત્યયો વિશેષણ પરથી નામ બનાવે છે.

(૨) કેટલાક પ્રત્યય એવા છે કે અમુક નામ પર આવી તે નામવાળી વસ્તુના માલિકનું નામ બતાવે છે. જેમકે ગાડી એ નામને વાળો પ્રત્યય લગાડીએ તો ગાડીવાળો શબ્દ બની ગાડીના માલિકની સૂચના કરે છે. આવા પ્રત્યયને સંબંધદર્શક પ્રત્યય કહે છે. આરો, હયેલ, હયો,

છ, કો-કી-કું, ર્ફતો-ર્ફતી, ર્ફતું, વટી, વાન, વાઠો-વાઠી-વાઠું, વગેરે પ્રત્યયો સંબંધદર્શક છે.

આરો-ગળીઆરો (ગળીવાળો, રંગનું કામ કરનાર), રંગારો (રંગવાળો, રંગનું કામ કરનાર), ચૂનારો.

ફયેલ- ગુણિયેલ (ગુણ + ઇયેલ; ગુણવાળું).

ફયો-કાપડિયો (કાપડ + ઇયો; કાપડવાળો), તેલિયો

(તેલવાળો).

ઉ-ઝાલયુ (ઝાલય + ઉઃ ઝાલયવાળો), વિશ્વાસુ.

કો-કી-કું:-લાડકો-ઝાડકી-લાડકું (લાડવાળાં).

ર્ફતો-ર્ફતી-ર્ફતું-માનીતો-માનીતી-માનીતું (માનવાળાં).

વટી-નાણાવટી (નાણું + વટી; નાણાવાળો).

વાન-ગાડીવાન (ગાડી=ગાડી+વાન=વાળો, ગાડીવાળો)

બળવાન, બાગવાન, વગેરે.

વાઠો-વાઠી-વાઠું-ગાડીવાળો, તેલવાળો, ધીવાળું.

ઉપરના પ્રત્યયો નામ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૩) કેટલાક પ્રત્યયો અમુક નામ પર આવી તે પરથી

બનેલી વસ્તુ બતાવે છે. જેમકે:-સુરત શબ્દને ઈ પ્રત્યય

લાગી સુરતી શબ્દ બને છે, અને તે શબ્દથી સુરતમાં

બનેલું-રહેલું એવો બોધ થાય છે. આવા પ્રત્યયને વિશેષ સં-

બંધદર્શક પ્રત્યય કહે છે. આઈ, આડ, ર્ફ વગેરે, પ્રત્યય વિશેષ-

સંબંધદર્શક છે.

આઈ-ચીનાઇ (ચીન + આઇ; ચીનમાં બનેલું),

રશિઆઇ, વગેરે.

આડ-વગડાઉ (વગડો + આડિ; વગડામાં બનેલું-વગ-

ડામાં રહેનાર-વગડાનું.

ર્ફ-હાલારી (હાલાર + ઈ; હાલારમાં બનેલ-રહેલ),

કચ્છી, ચીતી, ખંભાતી, ઝલાવાડી, કાઠિયાવાડી. વગેરે.

ઉપરના પ્રત્યયો નામ પરથી વિશેષણ કે નામ બનાવે છે.

(૪) કેટલાક પ્રત્યયો નારીજાતિના શબ્દ પર આવી નારીજાતિનો શબ્દ બનાવે છે. જેમકે:—શેઠ શબ્દને આણી પ્રત્યય લાગી શેઠાણી શબ્દ બને છે, અને તે શેઠને લગતો નારીજાતિનો શબ્દ છે. બાવા પ્રત્યયને નારીજાતિદર્શક પ્રત્યય કહે છે. આળી, ફે, અને ણ પ્રત્યય નારીજાતિદર્શક છે.

આળી—ભટ્ટાણી (ભટ્ટ+આણી, ભટ્ટની સ્ત્રી), કાઠીઆણી, ઘંઘ્રાણી, ગોરાણી, વગેરે. (આણીનો આળ થઈ વાણીઆણીને બદલે વાણીઆણ, વગેરે શબ્દ બને છે).

ફે—ભીની (ભીનું+ધ), સૂકી, લીલી, છોકરી, વગેરે. ણ—મોચેણ (મોચી + ણેણ; મોચીની સ્ત્રી), ધોખેણ, વગેરે. (ણનો અળ થઈ મોચણ, ધોખણ, કાળણ, સલાટણ, વગેરે શબ્દો બને છે.) આ પ્રત્યય નામ પરથી નામ અને વિશેષણ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૫) આરું અને વટી પ્રત્યય ઠેકાણું બતાવનાર એટલે સ્થળવાચક છે.

આરું—પાણીઆરું (પાણી + આરું; પાણી રાખવાનું ઠેકાણું). વટી—કંકાવટી (કંકુ+વટી; કંકુ રાખવાનું ઠેકાણું), માથાવટી (માથું + વટી; માથું રહેવાનું ઠેકાણું).

આ પ્રત્યય નામ પરથી નામ બનાવે છે.

(૬) ગાળો પ્રત્યય વખત કે મોસમ બતાવે છે, તેથી તે કાળવાચક કહેવાય.

ગાળો—આંખાગાળો (આંખા + ગાળો; આંખાને ફળ આવવાનો વખત), કેરીગાળો, લગ્નગાળો, વગેરે.

આ પ્રત્યય નામ પરથી નામ બતાવે છે.

(૭) આટો, ફેકો, ક, વટ, વટો, અને લો પ્રત્યય નામ પરથી નામ બનાવે છે.

આટો—બૂઆટો (બૂમ + આટો), ગપાટો (ગપ+આટો).

ફેકો—મણીકો (મણ + ઇકો), શેરીકો (શેર+ઇકો).

ક—ફુંડક—થંડક (થંડ+ક), સ્થાનક (સ્થાન+ક; થાનક).

વટ—વહીવટ (વહી = ચોપડા + વટ; ચોપડા રાખવા તે, હિસાબ, કારભાર), ઘરવટ, સાચવટ.

વટો—ભોગવટો (ભોગ + વટો; ભોગવવું તે, કમળો), દેશવટો (દેશ + વટો; દેશમાંથી બહાર જવું તે).

લો—પાટલો, ખાટલો.

(૮) હો-હી-હું પ્રત્યય નાનાપણું બતાવનાર એટલે લઘુતાવાચક છે.

હો-હી-હું,—આપડો, વાછડી, ગામડું.

(૯) હું પ્રત્યય નામ પરથી ક્રિયાપદ બનાવે છે.

હું-ચિંચારવું (ચિંચાર + હું), શોધવું, સ્વીકારવું, હોમવું, વગેરે.

આ પ્રત્યયો નામ પરથી વિશેષણ કે નામ બનાવેછે.

ટીપ: શુન્નરાત્રી પ્રત્યયો આટલાજ છે, એમ સમજવાનું નથી. પ્રત્યયો ઘણા છે, તેમ એકજ પ્રત્યયનો ઉપયોગ વિવિધ રીતે થએલો હોય છે. જેમાંની કેટલીએક હકીકત ઉપર લખાઈ છે, તે બીજા પ્રત્યયોનો અર્થ સમજવા માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

ફારસી પ્રત્યયો.

(૧) સંબંધદર્શક એટલે વાળો અર્થ થાય તેવા દાર, વાન-વાન, મંદ, અને વાર પ્રત્યયો છે.

દાર—આબરદાર (આબર+દાર; આબરવાળો), ફોજદાર, કામદાર, તાબેદાર, ભેણુદાર, ચાણુદાર, મામલતદાર, વહીવટદાર, દેણુદાર, વગેરે.

વાન-વાન—મહેરબાન (મહેર=દયા-કૃપા + બાન=વાળો; દયાવાળો, કૃપાળુ), પહેલવાન (કુસ્તીવાળો, મોઢો કસરતબાજ,

મત્ર), દરવાન (દર= આર-દરવાજો + વાન = વાજો; દરવાજા-વાજો, દરવાજો બેસવાવાજો, ચોકીઆત).

મંદ—અકલમંદ (અકલ + મંદ; અકલવાજો), દોલત-મંદ, દાનેશમંદ (દાનેશ=ડહાપણ + મંદ; ડહાપણવાજો).

વાર—ઉમેદવાર (ઉમેદ = ઇચ્છા-આશા + વાર=વાજો; ઇચ્છાવાજો, ઉમેદ ભરેલો), વિગતવાર, તપસીલવાર (આ-બતવાર-વિગતવાર).

આ પ્રત્યયો નામ પરથી વિશેષણ બનાવેછે.

(૨) ભાવવાચક એટલે પળું અર્થ થાય તેવા ફ અને ગીરી પ્રત્યય છે.

ફ—દિવાની (દિવાન + ઇ; દિવાનપણું), બાદશાહી, ફાજલદારી, તાબેદારી, ફાજલદારી, કારીગરી (કારીગરપણું, કારીગરનું કામ).

ગીરી.—મહેતાગીરી (મહેતો + ગીરી; મહેતાપણું), ગુલામગીરી, દિવાનગીરી.

આ પ્રત્યયો નામ કે વિશેષણ પરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

(૩) જેનો અર્થ કરનાર થાય એવા પ્રત્યયો સોર, ગર, ગરો-રી-રું, ગાર-ગારો, અને ગાજ છે.

સોર—મસ્તીખોર (મસ્તી = તોફાન + ખોર = કરનાર; તોફાન કરનાર, તોફાની), દગાખોર (દગો કરનાર).

ગર.—બદુગર (બદુ + ગર; બદુ કરનાર), ચુડગર (ચુડ + ગર, ચુડા કરનાર), કારીગર (કારી=કામ-હુનર+ગર; હુનર કરનાર, હુનરી).

ગરો-રી-રું—કલાગરો (કલું કરનારો); કલાગરી, કલાગરું.

ગાર-ગારો—જુલમગાર (જુલમ કરનાર), મદદગાર,
કામજુગારો (કામજુ=મોહમાં ફસાવવું તે+ગારો = કરનાર;
મોહમાં ફસાવનાર), ગુનેહગાર.

વાજ—કસરતખાજ, (કસરત કરનાર) કુસ્તીખાજ,
દગલખાજ.

આ પ્રત્યયો નામ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૪) જેનો અર્થ खानાર થાય તેવો પ્રત્યય खોર છે.

खोर—હરામખોર (હરામનું ખાનાર), દારુખોર (દારુ
ખીનાર).

આ પ્રત્યય નામ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૫) જેનો અર્થ રાખનાર થાય તેવો પ્રત્યય ચી છે.

ચી—ખખતચી (ખખતો + ચી; ખખતો રાખનાર);
મશાખચી, તખલચી (તખલાં રાખનાર).

આ પ્રત્યય નામ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૬) જેનો અર્થ જિતનાર થાય તેવો પ્રત્યય ગીર છે.

ગીર—જહાંગીર (જહાં = દુનિયા + ગીર; દુનિયા જી-
તનાર), આલમગીર (આલમ=દુનિયા + ગીર; દુનિયા જી-
તનાર, એકરાજનું નામ).

આ પ્રત્યય નામ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૭) જેનો અર્થ ઠેકાણું થાય તેવો પ્રત્યયો खानું,
दान, અને दानी છે.

खानું—દવાખાનું, હાથીખાનું, કેદખાનું, તોપખાનું, કાર-
ખાનું (કાર = કામ + ખાનું, કામનું ઠેકાણું).

दान—કલમદાન (કલમ રાખવાનું ઠેકાણું), પાનદાન,
કદરદાન, (કદરનું ઠેકાણું, જેનામાં કદર કરવાની ટેવ હોય તે).

दानी—ચાદાની (ચા રાખવાનું ઠેકાણું—વાસજી), કાવા-
દાની, ગુલામદાની, મચ્છરદાની.

આ પ્રત્યયો નામ પરથી નામ બનાવે છે.

ટીપ:—આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ફારસી પ્રત્યયો આપણી ભાષામાં વપરાય છે, પરંતુ પ્રજા ગણીતા શબ્દોમાં વપરાયલા પ્રત્યયોજ બતાવવાનો પ્રયત્ન ઉપર કર્યો છે.

સ્વરની ગુણવૃદ્ધિ.

શબ્દના છેલ્લા અક્ષરને અંત્યાક્ષર (અંત્ય + અક્ષર) કહે છે, અને પહેલાંને આદ્યઅક્ષર (આદિ + અક્ષર) કહે છે. જેમકે:—રાવળ એ શબ્દમાં ણ એ અંત્યાક્ષર અને રા એ આદ્યક્ષર છે. શબ્દમાં છેલ્લે વ્યંજન હોય તો તે અંત્યવ્યંજન કહેવાય; જેમકે:—જગત્ માં ત્ એ અંત્ય-વ્યંજન છે. શબ્દમાં જો છેલ્લે સ્વર હોય તો તે અંત્યસ્વર કહેવાય છે. જેમકે:—રામ માં અ, સીતા માં આ, રવિ માં ઇ, પાર્વતી માં ઈ, અને મનુમાં ઉ, એ અંત્યસ્વર છે. શબ્દમાં એક કરતાં વધારે સ્વરો હોય તો તેમાં જો પહેલો સ્વર હોય, તે આદિસ્વર કહેવાય છે. જેમકે:—હરિમાં અ, સાવિત્રીમાં આ, વિષ્ણુમાં ઇ, અને રુક્મિણીમાં ઉ, એ આદિસ્વર છે. શબ્દમાં જો છેલ્લે વ્યંજન હોય તો તેની પહેલાંના સ્વરને ઉપાંત્યસ્વર (ઉપ = પાસે + અંત્ય = છેડાનું; છેડાની પાસેનું તે ઉપાંત્ય) કહે છે. જેમકે:— જગત્માં અ, યુવાનમાં આ, અને ઇન્દ્રજિત માં ઇ, એ ઉપાંત્યસ્વર છે.

સંસ્કૃતમાં કેટલાક પ્રત્યયો લાગતાં શબ્દના મૂળસ્વરૂપમાં જે સ્વરો હોય છે તેમાં કેટલોક ફેરફાર થાય છે. જેમકે:— ધર્મ શબ્દને ઇક પ્રત્યય લગાડવાથી ધાર્મિક (ધર્મવાળો) શબ્દ બને છે. (હવે જો એ શબ્દનું પૃથકકરણ કરીએ તો ધર્મ માં ધ્ + અ + ર્ + મ્ + અ, એ મૂળ અક્ષરો હતા, તેમાં ઇક સંબંધદર્શક પ્રત્યય લાગતાં મૂળના શબ્દનો છેલ્લો સ્વર જે અ હતો તે લોપાઇ આદિસ્વરના અ ને બદલે ઐ થાય છે. એટલે છેવટે ધ્ + આ + ર્ + મ્ + ઇક એવું રૂપ થતાં

ધાર્મિક શબ્દ બને છે). તેમજ ધીર શબ્દને ચ બાવવાચક પ્રત્યય લાગતાં ધૈર્ય એવું રૂપ થાય છે. (ધીર શબ્દમાં અંત્ય-સ્વર જે અ છે તે લોપાઈ આદિસ્વર જે ઈ છે તેનો એ થાય છે). વળી પુત્ર શબ્દને અ વિશેષસંબંધદર્શક પ્રત્યય લાગતાં પૌત્ર (પુત્ર પરથી ઉત્પન્ન થએલો) શબ્દ બને છે. (પુત્ર શબ્દનો અંત્યસ્વર અ લોપાઈ આદિસ્વર ણ નો ઓ થાય છે). આ પરથી જણાયું કે સ્વરનો ફેરફાર થવામાં વખતે અ નો આ, ઇ નો એ, અને ણ નો ઓ થાય છે. સ્વરના આવા ફેરફારને સ્વરની વૃદ્ધિ કહે છે.

કોઈ વખતે પ્રત્યય લાગતાં સ્વરના મૂળસ્વરૂપમાં ઉપર લખ્યા કરતાં જુદી જાતનો ફેરફાર થાય છે. જેમકે:-મિદ્ =ભાગ પાડવા + અ પ્રત્યય = મેદ. (આમાં આદિસ્વર ઇ નો એ થાય છે.) તેમજ બુદ્ =જાણવું + અ પ્રત્યય = બોધ. (આમાં આદિસ્વર ણ નો ઓ થાય છે). આ ઉપરથી જણાયું કે સ્વરનો ફેરફાર થવામાં કોઈ વખતે ઇ નો એ અને ણ નો ઓ થાય છે. સ્વરના આવા ફેરફારને સ્વરનો ગુણ કહે છે.

મતલબ કે પ્રત્યય લાગતાં શબ્દના મૂળસ્વરૂપમાં રહેલા સ્વરોમાં જે ફેરફાર થાય છે તેને સ્વરની ગુણવૃદ્ધિ કહે છે. કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા છે.

ગુણ.

વૃદ્ધિ.

* અ નો અ, વહ=વહેવું+અન =વહન.	અ નો આ, યંત્ર+અ=યાંત્રિક.
ઇ નો એ, છિદ્=છાપવું+અ=છેદ.	ઇ નો એ, શિવ+અ=શૈવ (શિ- વને માનનાર).
ણ નો ઓ, લુપ્=લોભાવું+અ=લોભ.	ણ નો ઓ, બુદ્ + અ=બૌદ્ધ (બુદ્ધને માનનારા).

* વાસ્તવિક રીતે અ ને ગુણ થવાપણું નથી, કારણ કે અ પોતેજ ગુણરૂપ છે.

ટીપ:—હીર્ધેં હે કે જ ની ગુણવૃદ્ધિ હસ્વ હ કે હની મ-
ફક થાય છે. ક્ર સ્વરનો ગુણ અર્ અને વૃદ્ધિ આર્ થાય છે.
જેમકે-કૃ + અ = કર, તેમજ કૃ + ય = કાર્ય.

સંસ્કૃત તદ્ધિત પ્રત્યયો.

(૧) સંબંધદર્શક એટલે વાળો અર્થ થાય તેવા અ,
આલ, આલુ, ફક, ફન્, મત્, વત્ અને વિન્ પ્રત્યયો છે.

અ—(આ પ્રત્યય લાગતાં અંત્યસ્વર લોપાઈ આદિસ્વરની વૃદ્ધિ
થાય છે, અથવા અંતે જે ઉ સ્વર હોય તો તેનો અવ-
યવ આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે). શૈવ (શિવ=શંકર+અ
સં. દ. પ્ર.; શંકરવાળા, શંકરને માનનારા, શિવધર્મી).
જૈન (જિન = શ્રાવકના એક તીર્થંકર + અ સં. દ. પ્ર.;
જીનને માનનારા, શ્રાવક). વૈષ્ણવ (વિષ્ણુ+અ), વૈશાખ
(વિશાખા=એક નક્ષત્રનું નામ+અ; વિશાખા નક્ષત્રવાળો
એક માસ), ચૈત્ર (ચિત્રા = એક નક્ષત્રનું નામ + અ).

આલ—વાચાલ (વાચ્ = વાણી + આલ સં. દ. પ્ર.; વાણીવાળો,
બોલનાર, બહુ બોલનાર, બોલકણો).

આલુ—કૃપાલુ (કૃપા=મહેરખાતી + આલુ સં. દં પ્ર.; મહેર-
ખાતી વાળો). દયાલુ (દયા + આલુ). (આલ અને
આલુ પરથી ગુજરાતીમાં આલ અને આલુ બની વા-
ચાળ, કૃપાળુ, દયાળુ, દયાળુ, વગેરે શબ્દો બનેછે).

ફક—(આ પ્રત્યય લાગતાં અંત્યસ્વર લોપાઈ આદિસ્વરની વૃ-
દ્ધિ થાય છે). શારીરિક (શરીર = દેહ + ફક સં. દ.
પ્ર.; શરીરને લગતું, શરીરનું). વાર્ષિક (વર્ષ + ફક;
વર્ષને લગતું, વર્ષે વર્ષે કરવાનું), માસિક (માસ+ફક),
દૈનિક (દિન + ફક; દિવસે દિવસે કરવાનું, રોજનું),
ધાર્મિક (ધર્મ + ફક ધર્મને લગતું, ધર્મવાળું), વગેરે.

ફન્—(આ પ્રત્યય લાગતાં અંત્યસ્વર લોપાય છે. સંસ્કૃતમાં

એ પ્રત્યય લાગેલા શબ્દની પહેલી વિભક્તિમાં અંત્ય ન્ લોપાઇ ર્ દીર્ઘ થાય છે. તેથી એ પ્રત્યય લાગેલા બધા શબ્દો ગુજરાતીમાં પહેલી વિભક્તિએ બહુ કરી દીર્ઘ ઇકારાંત તરીકેજ વપરાય છે). રોગી (રોગ = દર્દ + ઇન્ સં. દ. પ્ર.; રોગવાળો તે રોગિન્, તેનું ગુજરાતીમાં રોગી રૂપ વપરાય છે). પક્ષી (પક્ષ = પાંખ + ઇન્; પાંખવાળું), યોગી (યોગ + ઇન્; યોગવાળું, એક પ્રકારની ધર્મક્રિયા જાણનાર), ભોગી (ભોગ + ઇન્; ભોગવાળું, ભોગ ભોગવનાર).

મત્—ધીમત્ (ધી=બુદ્ધિ+મત્=વાળું, બુદ્ધિવાળું, બુદ્ધિમાન), શ્રીમત્ (શ્રી=લક્ષ્મી-શેઠા+મત્ લક્ષ્મીવાળું-શેઠાવાળું). આ પ્રત્યયવાળા શબ્દની પહેલી વિભક્તિના રૂપમાં અંતે માન્ થાય છે. જેમકે ધીમત્નું ધીમાન્. તેથી સાધારણ રીતે ગુજરાતીમાં માન્ પ્રત્યયજ વપરાય છે. બુદ્ધિમાન્, શ્રીમાન્, શક્તિમાન્, મતિમાન્, ભક્તિમાન્, વગેરે. સંસ્કૃત મત્ પ્રત્યયને બદલે ગુજરાતીમાં મંત પ્રત્યય પણ વપરાય છે. જેમકે—ધીમંત, બુદ્ધિમંત, શ્રીમંત, ગતિમંત (ગતિવાળું), વગેરે. આ ઉપરથી જણાયું કે સંસ્કૃત મત્ પ્રત્યયને બદલે ગુજરાતીમાં મત્, માન્ અને મંત એ ત્રણ પ્રત્યયો વપરાય છે. જેમકે શ્રીમત્, શ્રીમાન્, શ્રીમંત, વગેરે.

વત્—(ઉપર પ્રમાણે સંસ્કૃત વત્ પ્રત્યયને સ્થાને ગુજરાતીમાં વત્, વંત, અને વાન્ એ પ્રત્યય વપરાય છે). ભગવત્ (ભગ = શક્તિ + વત્ સં. દ. પ્ર. શક્તિવાળો, મોટો, પરમેશ્વર).

ભગવંત, ગુણવંત, ધનવંત, લક્ષ્મીવંત, તનવંત.

ભગવાન્, ગુણવાન્, ધનવાન્, લક્ષ્મીવાન્, ગુણવાન્,
અંતવાન્.

ટીપ. મત્ર અને વત્ર પ્રત્યય ગુજરાતીમાં વપરાતા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોમાંજ વપરાય છે, પણ મંત્ર અને માત્ર તથા વંત અને વાન્ પ્રત્યયો ગુજરાતીમાં બહુ ભાગે વપરાય છે. વિન્--(इन् नो जेम ई यध जय છે, તેમ વિન્ નો વી યધ સાધારણ રીતે ગુજરાતીમાં વપરાય છે).

યશસ્વી (यशस् = यश + विन् सं. ६. प्र; यश-
વાળો તે यसસ્વિન્, તેનું પહેલી વિભક્તિ એકવચનનું ૩૫
યશસ્વી થાય છે, જે સાધારણ રીતે ગુજરાતીમાં વપરાય
છે). તપસ્વી (तपस् + विन्; तपवाળો, તપ કરવા-
વાળો). તેજસ્વી (तेजस् + विन्; तेजवाળો).
મનસ્વી (मनस् + विन्; मनवाળું, શ્રેષ્ઠ મનવાળું,
શાળું, જેનું મન પોતાને કબજે હોય તે).

ટીપ.—મનસ્વી શબ્દ ગુજરાતીમાં સ્વચ્છંદીના અર્થમાં વપરાય છે. સંબંધદર્શક પ્રત્યયો નામ પરથી વિશેષણ બનાવવાનું કામ કરે છે.

(૨) માવવાચક એટલે પળું અર્થ થાય તેવા અ, તા, ત્વ, અને ય પ્રત્યયો છે.

અ-- (આ પ્રત્યય લાગતાં અંત્યસ્વર લોપાદ આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, અથવા છેડે જે ડ હોય તો તેનો અવ્યય આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.)

મૌન (मुनि = विचार करीने બોલનાર-થોડું બોલનાર + અ ભા. વા. પ્ર.; થોડું બોલવાપણું, મૂઝાપણું),

શૌચ (शुचि = पवित्र + अ; पवित्रता), યૌવન

(युवन् = जुवान् + अ; जुवानी), ગૌરવ (गुरु

= મોડું + અ; મોટાપણું, મોટાઈ), લાઘવ (લઘુ = નાનું + અ; નાનાપણું, હલકાઈ).

તા-- મમતા (મમ = મારું + તા બા. વા. પ્ર.; મારાપણું; માયા, મોહ), દુષ્ટતા, ક્રૂરતા, કઠોરતા, ચપળતા, પવિત્રતા, ગંભીરતા, સુજનતા, ધીટતા, (ધીટિ = બહાદૂર + તા; બહાદૂરપણું, બહાદૂરી), કામળતા, અહંતા (અહં = હું + તા; હુંપણું. હુંહુંપણું, ગર્વ).

ત્વ--મહત્ત્વ (મહત્ = મોડું + ત્વ; મોટાપણું), અહંત્વ (હુંપણું, ગર્વ), મમત્વ (મારાપણું, મોહ), દાસત્વ, કવિત્વ (કવિપણું), શૂરત્વ, ગુરુત્વ (મોટાપણું, મોટાઈ), લઘુત્વ (નાનાપણું), શ્રેષ્ઠત્વ, તત્ત્વ (તત્ = તે + ત્વ = પણું; તેપણું, મુખ્ય વસ્તુ).

ય-- (આ પ્રત્યય લાગતાં અંતરવર લોપાઈ આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. શૌર્ય (શૂર = બહાદૂર + ય બા. વા. પ્ર.; બહાદૂરી, પરાક્રમ), ધૈર્ય (ધીર = ધીરજવાળો + ય), આતિથ્ય (અતિથિ = પરાણો + ય; પરાણપણું, પરાણાનો આદરસત્કાર કરવો તે), સૌંદર્ય (સુંદર + ય), આપદ્ય (ચપલ + ય; ચપળતા), આતુર્ય (ચતુર + ય; ચતુરાઈ), માધુર્ય (મધુર = મીઠું-ગળ્યું + ય; મીઠાશ).

ભાવવાચક પ્રત્યયો વિશેષણ પરથી ભાવવાચક નામ બનાવે છે.

(૩) વિશેષસંબંધદર્શક એટલે તે ઉપરથી બનેલું એવા અર્થવાળા અ, ઈય, અને ચ પ્રત્યયો છે.

અ-- (આ પ્રત્યય લાગતાં બા. વા. અને સં. દ. અ ના જેવો ફેરફાર થાય છે). માનવ (મનુ = એક પ્ર. ભપતિ-અહાના પુત્ર + અ; મનુપરથી ઉત્પન્ન થએ-

લા. માણસ), કૌરવ (કુરુ + અ; (કુરુ રાજના વંશજો), પાંડવ (પાંડુ + અ; પાંડુના દીકરા), યાદવ (યદુ + અ ; યદુ રાજના વંશજો), રાધવ (રઘુ + અ; રઘુ રાજના વંશજ-રામ), વાસુદેવ (વસુદેવ + અ, વસુદેવ યાદવના પુત્ર, કૃષ્ણ), પૌત્ર (પુત્ર+અ; પુત્ર પરથી ઉત્પન્ન થએલો, પુત્રનો પુત્ર).

ઈય—આ પ્રત્યય લાગતાં અંત્યસ્વર લોપાય છે. દેશીય (દેશ + ઈય; દેશમાં બનેલું), સજાતીય (સજાતિ = સરખી જાત + ઈય; સરખી જાતમાં—એકજ જાતમાં ઉત્પન્ન થએલા, એકજ સ્થાનના વ્યંજનો), વિદેશીય, પારદેશીય (પરદેશ + ઈય; પરદેશમાં બનેલું), વર્ગીય (વર્ગ + ઈય; વર્ગમાં બનેલું, વર્ગનું, વર્ગવાળું).

ચ—(આ પ્રત્યય લાગતાં અંત્યસ્વર લોપાઈ આદિસ્વરની ટ-દ્વિ થાય છે).

દૈત્ય (દિતિ = કશ્યપ ઋષિની એક સ્ત્રી + ય વિ. સં. દ. પ્ર.; દિતિથી ઉત્પન્ન થએલ, દિતિના દીકરા, કશ્યપ ઋષિને દિતિથી થએલા દીકરા, દાનવો, રાક્ષસો).

આદિત્ય (અદિતિ = કશ્યપ ઋષિની એક સ્ત્રી + ય, કશ્યપ ઋષિને અદિતિથી થએલા દીકરા, દેવતા).

ઉપર લખ્યા પ્રત્યયોમાંના અ તથા ય પ્રત્યય નામ પરથી નામ અને ઈય પ્રત્યય નામ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૪) આ, આની, અને ઈ પ્રત્યય નારીજાતિદર્શક છે. એટલે બીજા શબ્દની સાથે આવી તેને નારીજાતિનો શબ્દ બનાવે છે.

આનંદપદ્મા (ચપલ = હુશિયાર + આ ના. જા દ. પ્ર.; ચપળ સ્ત્રી, લક્ષ્મી ચપલા કહેવાય છે કારણ કે ચપળ ચાલી જનાર છે).

ચતુરા (ચતુર + આ; ચતુર સ્ત્રી), શિવા (શિવ + આ; શિવની સ્ત્રી, પાર્વતી), કૃષ્ણા (કૃષ્ણ + આ; કૃષ્ણની બહેન, દ્રૌપદી), ઉત્તરા (ઉત્તર = વિરાટ રાજના દીકરાનું નામ + આ; ઉત્તરની બહેન, અભિમન્યુની સ્ત્રી).
 આની—(કેટલાક શબ્દોમાં આની નો આળી થઇ જાય છે).

ઇંદ્રાણી (ઇંદ્ર = એક દેવતા + આની ના. જા. દ. પ્ર.; ઇંદ્રની સ્ત્રી), બ્રહ્માણી (બ્રહ્મા + આની; બ્રહ્માની સ્ત્રી), ભવાની (ભવ = શિવ + આની; શિવની સ્ત્રી, પાર્વતી).

ઈ—(આ પ્રત્યય લાગતાં અંત્ય સ્વર લોપાય છે).

દેવી (દેવ + ઈ ના. જા. દ. પ્ર.; દેવની સ્ત્રી), દ્રૌપદી (દ્રૌપદ = દ્રુપદ રાજનો દીકરો—દ્રુપદ + અ વિ. સં. દ. પ્ર.—+ ઈ; દ્રૌપદની બહેન, દ્રુપદની દીકરી, પાંડવોની સ્ત્રી), સુંદરી (સુંદર + ઈ; સુંદર સ્ત્રી).

ભાગીરથી (ભાગીરથ—'ભગીરથ+અ વિ. સં. દ. પ્ર.'—ભગીરથ નામના રાજનો દીકરો+ઈ; ભગીરથ રાજની દીકરી, ગંગાને ભાગીરથી કહે છે, કારણ ભગીરથ રાજએ તેને મોટો પ્રયત્ન કરી સ્વર્ગથી ઉતારો, એવી કથા છે. તેથી અત્યારે કોઇ મહાન પ્રયત્ન ભગીરથ પ્રયત્ન નામથી ઓળખાય છે), પાર્વતી (પર્વત + અ = પાર્વત-પર્વત નો દીકરો; પાર્વત + ઈ; પર્વતની દીકરી, શિવની સ્ત્રી ને પાર્વતી કહે છે, કારણ હિમાલય પર્વત શિવના સસરા થાય એવી કથા છે).

યોગિની (યોગિન્ = યોગ જાણનાર + ઈ; યોગી—યોગ જાણનારી સ્ત્રી). કામિની (કામિન્ = ઇચ્છાવાળો + ઈ; ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી).

(ઇન્ સંબંધદર્શક પ્રત્યય સાથે ઈ મળી ફની પ્રત્યય નારી જાતિમાં બહુ વપરાતાં ગુજરાતીમાં તેનો પણ પ્રત્યય આવેલ છે. ભોગેશુ, માલેશુ વગેરે).

આ પ્રત્યયો નામ પરથી નામ અને વિશેષણ પરથી વિશેષણ બનાવે છે. જેમકે—અગવત્ નામ કે વિશેષણ પરથી (અગવતી નામ કે વિશેષણ થયું).

(૫) જેનો અર્થ ભરેલું થાય એવો પ્રત્યય મય છે.

મય—દુઃખમય (દુઃખ = દુઃખ + મય = ભરેલું, દુઃખ ભરેલું, દુઃખવાળું), સુખમય, જળમય, જનમય, વગેરે.

આ પ્રત્યય નામ પરથી વિશેષણ બનાવે છે.

(૬) જેનો અર્થ પેટે અથવા પ્રમાણે થાય એવો પ્રત્યય વત્ છે.

વત્—દંડવત્ (દંડ=લાકડી + વત્ = પેટે; લાકડી પેટે, લાકડી પેટે લાંબા પડી નમવું તે, નમસ્કાર), શાસ્ત્રવત્ (શાસ્ત્ર પ્રમાણે, શાસ્ત્ર અનુસાર).

આ પ્રત્યય નામ પરથી ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય બનાવે છે.

(૭) સ્થળવાચક એટલે ઠેકાણું બતાવનાર પ્રત્યય ત્ર છે. સર્વત્ર (સર્વ=મધું+ત્ર=સ્થ. વા. પ્ર.; અધે ઠેકાણે, અધી જગ્યાએ), તત્ર (તત્ર=તે+ત્ર; તે ઠેકાણે, તહીં, ત્યાં), યત્ર (યત્ર=જે+ત્ર; જે ઠેકાણે, જહીં, જ્યાં), અત્ર (અત્ર=આ + ત્ર; આ ઠેકાણે, અહીં).

આ પ્રત્યય વિશેષણ કે સર્વનામ પરથી ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય બનાવે છે.

(૮) કાલદર્શક એટલે વસ્તુ બતાવનાર પ્રત્યય દા છે. સર્વદા (સર્વ+દા; સર્વ વખતે, હમેશાં), તદા (તત્ર+દા; તે વખતે, ત્યારે), યદા (યત્ર + દા; જે વખતે, જ્યારે), કદા (કિમ્ = કયું-શું + દા; કયે વખતે, ક્યારે).

આ પ્રત્યય સર્વનામ કે વિશેષણ પરથી ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય બનાવે છે.

(૯) જેનો અર્થ રીતે થાય તેવા પ્રત્યય થા તથા યા છે.

થા—સર્વથા (સર્વ + થા; સર્વ રીતે), તથા (તત્ર + થા; તે રીતે), યથા (યત્ર + થા; જે રીતે).

ધા—બહુધા (બહુ = બહુ + ધા = રીતે; બહુ રીતે, બહુ કરીને), સહસ્રધા (સહસ્ર = હજાર + ધા; હજાર રીતે, ગમેતે પ્રકારે), નવધા, શતધા, લક્ષધા.

આ પ્રત્યયો સર્વનામ કે વિશેષણ પરથી ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય બનાવે છે

(૧૦) સમુદાયવાચક એટલે જથ્થો બતાવનાર પ્રત્યય ક છે.

ક—દશક (દશ + ક; દશનો જથ્થો), પંચક, શતક, સપ્તક, છક, ચોક, અષ્ટક.

આ પ્રત્યય વિશેષણ પરથી નામ બતાવે છે.

(૧૧) લઘુતાવાચક પ્રત્યય ક છે.

ક.—વૃક્ષક (વૃક્ષ + ક; નાનું વૃક્ષ), અંશક (થોડો નાનો ભાગ), બાલક (બાલ + ક; નાનો છોકરો).

આ પ્રત્યય નામ પરથી નામ બનાવે છે.

કૃદંત પ્રત્યયો.

(જે પ્રત્યયો ધાતુ પર આવી નામ, વિશેષણ, વગેરે ઉત્પન્ન કરેછે તેને કૃદંત પ્રત્યય કહેછે.)

ગુજરાતી.

(૧) કેટલાક પ્રત્યય એવા છે કે ધાતુ પર આવી કામ

કરનાર એવો અર્થ બતાવે છે. જેમકે:—ચઢ ધાતુ પર આડ પ્રત્યય આવી ચઢાડ શબ્દ બની ચડનાર એવો અર્થ બતાવે છે. આવા પ્રત્યયને સંસ્કૃતમાં કર્તૃવાચક પ્રત્યય કહેછે અળો-ળી-ળું, આડ, આમળો-ળી-ળું, ડ, કળો-ળી-ળું, નાર વગેરે કર્તૃવાચક પ્રત્યય છે.

અળો-ળી-ળું-ધાવણો (ધાવ + અળો; ધાવનાર), ધાવણી, ધાવણું. (જે પ્રત્યયો મૂળે એકજ, પણ દરેક જાતિમાં તેનું રૂપ બદલાઈ જાય છે, તેને જુદા લખ્યા નથી. જેમકે:—

અળો પ્રત્યયનું નારીજાતિનું રૂપ અળી અને નાન્યતરજાતિનું રૂપ અળું થાય છે, પણ મૂળે તે એકજ છે, માટે તેને જુદા જુદા નહિ લખતાં અળો-ળી-ળું, એમ સાથે લખેલ છે).

આક—અડાઉ (ચઢ + આડ; અડનાર), ઉડાઉ (ઉઢ = ઉડવું-તેનું પ્રેરક રૂપ ઉઢાવ + આડ; ઉડાવનાર-પ્રેરકરૂપના વ નો શોષ થાય છે), કમાઉ (કમા = કમાવું + આડ; કામનાર-પેદાકરનાર, કામ=કામવું + આડ; કામનાર, પેદાકરનાર).

આમળો-ળી-ળું-ડરામણો (ઢર નું પ્રેરક રૂપ ઢરાવ + આમળો ડરાવનાર), ડરામણી, ડરામણું, બીઠામણું.

ઉ—ઉતારું (ઉતર + ઉ; ઉતરનાર), ખેડું (ખઢે+ઉ; ખેડનાર. કળો-ળી-ળું-મારકણો (માર + કળો; મારનાર), ખોલકણો, કરડકણો, મારકણી, કરડકણું.

નાર—ખોલનાર, બણનાર, લખનાર, રમનાર.

આ પ્રત્યયો ધાતુ પરથી નામ કે વિશેષણ બનાવે છે.

(૨) કેટલાક પ્રત્યય ધાતુ પર આવી કરવું તે, એવો અર્થ બતાવે છે. જેમકે:—લવ ધાતુ પર આરો પ્રત્યય આવી લવારો જન્મે બની લવવું તે એવો અર્થ બતાવે છે. આવા પ્રત્યયને સંસ્કૃતમાં ક્રિયાવાચક પ્રત્યય કહે છે.

અળ, અળી અળું, અત, આટ, આળ, આમળ, આરી, આરો, આવ, તર, વું, વગેરે પ્રત્યય ક્રિયાવાચક છે.

અળ—છાંટણું (છાંટ = છાંટવું + અળ; છાંટવું તે), જમણું, ગોઠવણું, મુંઝવણું.

અળી—માગણી (માગ + અળી; માગવું તે), શીવણી, ભરણી, માપણી, કાપણી.

અળું—માગણું (માગ + અળું; માગવું તે), શીવણું, ભરણું, રાંધણું, ગાવણું.

અત—રમત (રમ + અત; રમવું તે), ભરત, ગમત, લડત.

આટ—ચળકાટ (ચલ્લક + આટ; ચળકવું તે), ગભરાટ (ગમરા + આટ; ગભરાવું તે), બડબડાટ (બડ-
બડ + આટ), ગડગડાડ, હણહણાટ.

આળ—કકળાળ (કકલ્લ + આળ; કકળવું તે), દબાળ (દબ + આળ; દબાવું તે), વેચાળ, વંચાળ (વાંચ + આળ; વાંચવું તે).

આમળ—ગભરામળ (ગમરા + આમળ; ગભરાવું તે), અ-
કળામળ (અકલ્લ + આમળ અકળાવું તે). (આ પ્ર-
ત્યય મૂલ્ય બતાવનાર પણ થાયછે, જેમકે:—દળામળ,
ધડામળ, રંગામળ, લખામળ, વગેરે).

આરી—કંપારી (કમ્પ + આરી; કમ્પવું તે), લવારી (લવ + આરી; લવવું તે).

આરો—ધૂળરો (ધૂજ + આરો; ધૂજવું તે), લવારો, ધ-
ટારો (ઘટ + આરો; ઘટવું તે), વધારો (વધ + આરો; વધવું તે).

આવ—અટકાવ (અટક + આવ; અટકવું તે), ટકાવ (ટક + આવ; ટકવું તે), ઉઠાવ (ઉઠ + આવ; ઉઠવું તે, ખપતી, ખપ), પડાવ (પડ + આવ; પડવું તે, ધાવણી, મુકામ).

તર—ભણતર (મળ + તર; ભણવું તે), ચણતર, ધડતર.
વું—ભણવું, ધડવું, લખવું, (નામ તરીકે વપરાય ત્યારે,
જેમકે:—લખવું ક્યારે પૂરું થશે ?).

આ પ્રત્યય ધાતુ ક્રિયાપદ પરથી નામ બનાવે છે.

(૩) કેટલાક પ્રત્યય ધાતુપર આવી કામ થઈ ગયે-

લું. એવા અર્થનું કૃદંત વિશેષણ બનાવે છે. જેમકે:—ઠર
ધાતુ પર ઈલ પ્રત્યય આવી ઠરેલ એવું કૃદંત વિશેષણ બના-
વે છે. આવા પ્રત્યયને મૂતકૃદંતના પ્રત્યય કહે છે.

આળો, એલ, એલો, વગેરે પ્રત્યય ભૂતકૃદંતના છે.

આળો—છપાણો (છપ + આળો; છપાએલો), દખાણો.

એલ—લખેલ (લખ + એલ; લખેલું), છાપેલ, વચ્ચેલ.

એલો—ભણેલો (મળ + એલો ભણેલ), લખેલો, છાપેલો.

(આળો પ્રત્યયનાં નારી અને નાન્યતરગતિનાં રૂપ અનુક્રમે

આળી અને આળું થઈ છપાણી, લખાણું, વગેરે શબ્દો થાય. તેમજ એલો પરથી એલી અને એલું થઈ લખેલી, લખેલું, વગેરે શબ્દો થાય).

(૪) કેટલાક પ્રત્યય ધાતુપર આવી એ કામ કરવાનું અથવા થઈ શકે એવું, એવો અર્થ બતાવે છે. જેમ—દે=દેવું + ન; દેવાનું—દેવા યોગ્ય. આવા પ્રત્યયને યોગ્યતાદર્શક પ્રત્યય કહે છે. આડ, ન, ણું, વાનું, વગેરે પ્રત્યય યોગ્યતાદર્શક છે. આડ—ગળાઉ (ગઠ્ઠ=ગળવું + આડ; ગળી શકે એવું), ટકાઉ (ટકી શકે એવું).

ન—દેણ (દે + ન; દેવાનું), લેણ, કહેણ.

ણું—લેણું (લે+ણું = લેવાનું), દેણું, માગણું.

વાનું—કરવાનું, લખવાનું, છાપવાનું.

(૫) કેટલાક પ્રત્યય કોઈ ધાતુ પર આવી કામ કરવાના સાહિત્યને ઓળખાવે છે. આવા પ્રત્યયને સાધનવાચક પ્રત્યય કહે છે. ણી, ણું, વગેરે પ્રત્યય આણું કામ કરે છે.

ણી—આંકણી (આંકવાનું સાધન), ગળણી, ટાંકણી.

ણું—ગળણું (પાણીને ગાળવાનું લૂગડું), ટાંકણું, વિંધણું.

ટીપ્પણી—ગુજરાતીમાં એટલાજ કૃદંત પ્રત્યયો છે એમ સમજવાનું નથી. બીજા પણ કેટલાક પ્રત્યયો છે, પણ તે બધાનો અર્થ સમજવામાં બહુ કરી ઉપરની હકીકત માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

સંસ્કૃત કૃદંત પ્રત્યયો.

(૧) કર્તૃવાચક અથવા કરનાર, એવો અર્થ થાય તેવા

અ, અક, અન, તૃ નો તા, વગેરે પ્રત્યયો છે.

અ—દીપ (દીપ્ = પ્રકાશવું + અ ક. વા. પ્ર.; પ્રકાશનાર, દીવો).

કર (કૃ = કરવું + અ ક. વા. પ્ર.; કરનાર, હાથ).

ભૂપાલ (ભૂ = પૃથ્વી + પાલ્ = પાળવું + અ ક. વા. પ્ર.; પૃથ્વીને પાળનાર, રાજા). અમર (અ = નહિ + મૃ = મરવું + અ ક. વા. પ્ર.; નહિ મરનાર, દેવતા). દેવ (દિવ્ = પ્રકાશવું + અ). અચળ (અ = નહિ + ચલ્ = ખસવું + ણ).

અક—ભાજક (મજ્ = ભાગવું + અક ક. વા. પ્ર.; ભાગનાર).

ગુણક (ગુણ્ = ગુણવું + અક ક. વા. પ્ર.; ગુણનાર).

રક્ષક (રક્ષ્ = રક્ષણ કરવું + અક), પાલક (પાલ્ = પાળવું + અક). દીપક (દીપ્ = પ્રકાશવું + અક), મોહક (મુહ્ = મોહ પમાડવો + અક). છેદક (છિદ્ = કાપવું + અક), વાહક (વહ્ = લઈ જવું-વહેવું + અક; લઈ જનાર).

અન—ચરણ (ચર્ = ચાલવું + અન ક. વા. પ્ર.; ચાલનાર, પગ).

વદન (વદ્ = બોલવું + અન; બોલનાર, મોઢું).

ક્ષોચન લુચ્ = ખેંચવું + અન).

પાચન (પચ્ = પચાવવું + અન; પચાવનાર, પકવનાર, એક દવા). મોહન (મુહ્ = મોહ પમાડવો + અન; મોહ પમાડનાર, વર, ધણી).

તૃ નો તા—કર્તા (કૃ કરવું + તૃ નો તા ક. વા. પ્ર.; કરનાર),

ભર્તા (મૃ = મરવું + તૃ નો તા; ભરનાર, ભરણુ પોષ-

ણ કરનાર, ધણી), હર્તા (હ્ = હરવું + તૃ નો તા; હરણુ કરનાર, હરનાર, નાશ કરનાર) (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,

અને મહેશની ત્રિપુટીમાં બ્રહ્મા એ કર્તા, વિષ્ણુ એ ભર્તા,

અને મહેશ—શંકર—એ હર્તા ગણાય છે.)

(૨) ક્રિયાવાચક એટલે કરવું તે, એવો અર્થ થાય એવા અ, અન, તિ, વગેરે પ્રત્યય છે.

અ--મોહ (મુહ = મોહ પામવો + અ ક્રિ. વા. પ્ર.; મોહ-પામવો તે), તોલ (તુલ્ = તોલવું + અ; તોળવું તે), લોભ (લુભ્ = લોભ કરવો + અ), ક્રોધ (ક્રુધ્ = ક્રોધ કરવો + અ), છેદ (છિદ્ = કાપવું + અ), વાદ (વદ = બોલવું + અ).

અન--દાન (દા = આપવું + અન ક્રિ. વા. પ્ર.; આપવું તે), જ્ઞાન (જ્ઞા = જાણવું + અન), મરણ (મૃ = મરવું + અન), હરણ (હ્ર = હરવું + અન), વચન (વચ્ = બોલવું + અન), છેદન (છિદ્ = કાપવું + અન), ગમન (ગમ્ = જવું + અન).

તિ--પ્રીતિ (પ્રી = પ્રેમ રાખવો + તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; પ્રેમ રાખવો તે, હેત, પ્રેમ). ભૂમિતિ (ભૂ = પૃથ્વી + મા = માપવું-માનું મિ રૂપ થાય છે + તિ; પૃથ્વીને માપવી તે, પૃથ્વીનું માપ), સ્થિતિ (સ્થા = હોવું + તિ; હોવું તે, રહેવું તે).

(૩) સાધનવાચક પ્રત્યય ત્ર છે.

ત્ર--વસ્ત્ર (વસ્ = ઢાંકવું + ત્ર સાધનવાચક પ્રત્યય; ઢાંકનાર, શરીર ઢાંકનાર, લૂગડો), પાત્ર (પા = પાળવું + ત્ર; પાળવાનું-રાખવાનું સાધન, વાસણ), ગાત્ર (ગમ્ = જવું + ત્ર; જવાનું સાધન, શરીર, શરીરના અવયવ), શસ્ત્ર (શસ્ = કાપવું + ત્ર; કાપવાનું સાધન, હથિયાર), અસ્ત્ર (અસ્ = ફેંકવું + ત્ર; ફેંકવાનું સાધન, બાણ).

(૪) મૂતકૃદંત નો પ્રત્યય ત છે.

ત.--કૃત (કૃ = કરવું + ત; જૂતકૃદંતનો પ્રત્યય; કરેલું), જૂત (મૂ = થવું-હોવું + ત; થઈ ગયેલું), મૃત

(મૃ = મરવું + ત; મરીગએહું), સ્થિત (સ્થા = હોવું-રહેવું + ત; હોએહું, થએહું, રહેહું), પરિમિત (પરિ = ચોતરફ + મા = માપવું +ત; ચોતરફથી મ. પાએહું).

(પ) યોગ્યતાદર્શક એટલે યોગ્ય અથવા થઈ શકે તેવું એવા અર્થવાળા ત્ય, ય, વગેરે પ્રત્યય છે.

ત્ય—કૃત્ય (કૃ = કરવું + ત્ય યોગ્યતાદર્શક પ્રત્યય; કરવા-યોગ્ય, કરવાનું, કામ). ભૃત્ય (ભૃ = ભરવું + ત્ય; ભરણપોષણ કરવાયોગ્ય, ચાકર).

ય—ભાન્ય (મજ્ઞ = ભાગવું + ય યોગ્યતાદર્શક પ્રત્યય, ભા-મીશકાય એવો), સાધ્ય (સાધ્ = મેળવવું + ય; મે-ળવવા યોગ્ય, સિદ્ધ કરવાનું), ગુણ્ય (ગુણ = ગુણવું + ય; ગુણવાયોગ્ય), ભાર્યા (ભૃ = ભરવું + ય; યો-દ. પ્ર. + આ; ના. જા. દ. પ્ર; ભરણપોષણ કરવા-યોગ્ય, સ્ત્રી), રમ્ય (રમ્ = રમવું + ય; રમવાયોગ્ય, સુંદર), ગમ્ય (ગમ્ = જવું + ય; જવા યોગ્ય, જાણી શકાય તેવું).

ટીપ:—કેટલાક પ્રત્યય લાગતાં ઉપાંત્યસ્વરનો ગુણ થાય છે. (ઇ નો ઇ, ડ નો ઓ).

પ્રત્યયોના ઉપયોગ.

(દરેક પ્રત્યય શું કામ કરે છે, તે, ઘણું કરી દરેક પ્રત્યયના સમૂહ નીચે લખેલ છે, તોપણ પુનરાવર્તના હેતુથી તેના ઉપયોગના નમૂનારૂપ કેટલીક હકીકત નીચે લખી છે.)

નામ પરથી નામ બનાવવાં.

ગુજરાતી પ્રત્યય.

ફારસી પ્રત્યય.

સંસ્કૃત પ્રત્યય.

સંસ્કૃત પ્રત્યય.	ફારસી પ્રત્યય.	ગુજરાતી પ્રત્યય.
આટ.	રંગ	પરથી
આટો.	અમ	અમારો.
આળી.	શેઠ	શેઠાળી.
આરં.	પાણી	પાણીઆરં.
ફ.	છોકરો	છોકરી.
વણ.	ઘોળી	ઘોળેણ.
ક.	ટાઢ	ટાઢક.
ગાઢો.	આંખો	આંખાગાળો.
વટ.	વહી	વહીવટ.
લો.	પાટ	પાટલો
વાસુદેવ.	વસુદેવ	વસુદેવ
પાંડવ.	પાંડુ	પાંડુ
શિવા.	શિવ	શિવ
કમળા.	કમળ	કમળ
ભવાની.	ભવ	ભવ
દેવી.	દેવ	દેવ
દ્રોપદી.	દ્રોપદ	દ્રોપદ
બાલક.	બાલ	બાલ
આદિત્ય.	અદિતિ	અદિતિ
આદિત્ય.	અદિતિ	અદિતિ

नाम पद्धती विशेयलं जनायबां.

गुणराती प्रत्यय.	द्वारसी प्रत्यय.	संस्कृत प्रत्यय.
आर्ह.	भरती.	शिव
आउ.	आशु	कृपा
आरो.	कलुं	धर्म
इयेल.	गुधम	रोग
इं.	अभयु	देश
इतो.	जहां	धी
इयो.	तमाशो	भुद्धि
उ.	अजनो	दुःख
को.	तअवां	आयुस्
ण.	आमइ	गुणवत्
बटो.	दगो	अलवंत.
वान.	महेर	लाज्य
वालो.	डिमेइ	तेजस्विन.

નામ પરથી ક્રિયાપદ બનાવવાં.

ગુ. પ્ર. કું. જન્મ- જન્મવું, હોમ- હોમવું. સં. પ્ર. વત્. દંડ- દંડવત, શાસ્ત્ર- શાસ્ત્રવત,
સર્વનામ પરથી વિશેષણ બનાવવાં.

ગુ. જ. તે. કો. આ. એ. ગુ. જ. તે. કો. આ. એ. સં. સર્વ.
જેવું. તેવું. કોવું. આવું. એવું. જેમ. તેમ. કેમ. એમ. થા. સર્વથા.

જેવડું. તેવડું. ટેવડું. આવડું. એવડું. જહીં-જ્યાં. તહીં-સાં. કહીં-આં. અહિં.
જેટલું. તેટલું. કેટલું. આટલું. એટલું. જ્યારે. ત્યારે. ક્યારે. અત્યારે. ત્ર. સર્વત્ર
દા. સર્વદા

વિશેષણ પરથી સર્વનામ બનાવવાં.

આદ.	અન્યું-	ગુજરાતી.	ગરસી.	સંસ્કૃત
આજ.	નીચું-	કિંચાઇ.	બહાદુર-	ગુરુ-
આશ.	ખાડું-	નીચાણ.	હુશિયાર-	દશ-
પ.	ભાગી-	ખટાશ.	મહેરબાન-	દુષ્ટ-
પણ.	ગાંડું-	ભોળાપ.	હરામખોર-	અટ-
		ગાંડાપણ.	માંદો-	સાર-
			માંદગી.	ય.
			માંદો-	ય.

વિશેષણ પરથી વિશેષણ બનાવવાં.

ગુજરાતી.

સંસ્કૃત.

૬. ભલો—ભલી.

આ. ચતુર—ચતુરા.

ઠગારો—ઠગારી.

૬. ગુણવત્—ગુણવતી.

વિશેષણ પરથી અવ્યય બનાવવાં.

સંસ્કૃત. ધા. બહુ—મહુધા, લક્ષ—લક્ષધા.

ધાતુ (ક્રિયાપદ) પરથી નામ બનાવવાં.

અજ. જમ—જમણ.

અ. કૃ—કર.

અળી. કાપ—કાપણી.

દીપ્—દીપ.

અણું. દળ—દળણું.

અક. રક્ષ—રક્ષક.

અત. રમ—રમત.

અન. ભજ્—ભજન.

આટ. ચળક—ચળકાટ.

વચ્—વચન.

આળ. કંકળ—કંકળાણ.

વદ્—વદન.

ધામળ. ગભરા—ગભરામણ.

તિ. પ્રી—પ્રીતિ.

આરી. લવ—લવારી.

ગમ્—ગતિ.

આરો. ધૂજ—ધૂજારો.

સ્થા—સ્થિતિ.

આવ. અટક—અટકાવ.

ત્ય. કૃ—કૃત્ય.

તર. ભણુ—ભણુતર.

મૃ—મૃત્ય.

હું. લખ—લખવું.

વ્ર. વસ્—વસ્ત્ર.

ળ-ણું. દે—દેણુ—દેણું.

શસ્—શસ્ત્ર.

વાહું. ખોલ—ખોલવાનું.

ય. કૃ—કાર્ય.

ધાતુ પરથી (કૃદંત) નામ કે વિશેષણ બનાવવાં.

આડ. ગળ—ગળાડ.

સૃ. કૃ—કૃત—કૃત્.

આયો. વાંચ—વંચાયો.

ત. મૃ—મૃત.

પલ. નમ—નમેલ.

ય. રમ્—રમ્ય.

નાર. ખોલ—ખોલનાર.

ગમ્—ગમ્ય.

રૂકા=કરનાર. જીવિકા (જીવ્=જીવવું+ઈકા ક. વા. પ્ર.;
જીવાડનાર; આપણે જે વડે જીવતા હોઈએ-આપણા નિ-
શાંક ચલાવતા હોઈએ તે આપણી જીવિકા કહેવાય.
રક્ષિકા. રક્ષ્ રક્ષણ કરવું+ઈકા ક. વા. પ્ર.; રક્ષણ
કરનાર, રાખડી).

રૂર=કરનાર. સ્થિર (સ્થા=રહેવું+ર; રહેનાર, અચલ).
રૂઝ=કરનાર. સાધુ (સાધ્=મેળવવું+ઉ; મેળવનાર, તરવ સા-
ધનાર, પ્રમાણિક), મેદુ (મિદ્=પેસવું+ઉ; પેસનાર,
પેસી જઈને છાની વાત જાણનાર).

રૂક=કરનાર. મિશ્રુક (મિશ્=માગવું+ઉક; માગનાર, ભિ-
ખારી), કામુક (કમ્=ઈચ્છવું+ઉક; ઇચ્છનાર, ચા-
હનાર, કામી).

રૂર=કરનાર. મંગુર (મંજ્=ભાંગવું-નાશ પામવું+ઉર; ના-
શ પામનાર), વિદુર (વિદ્=જાણવું+ઉર; જાણનાર,
જ્ઞાની).

રૂતિ=કરનાર. પતિ (પા=પાળવું+તિ; પાળનાર, ધણી, સ્વા-
મી), યતિ (યમ્=અટકાવવું+તિ; પોતાના મનને ખ-
રાબ માર્ગથી અટકાવનાર, સાધુ પુરુષ, યોગી).

રૂનુ=કરનાર. માનુ (મા=પ્રકાશવું+નુ; પ્રકાશનાર, સૂર્ય),
વિષ્ણુ (વિશ્=આપવું+નુ; વ્યાપી રહેનાર, પરમાત્મા),
સ્થાણુ (સ્થા=સ્થિર રહેવું+નુ; સ્થિર રહેનાર, શિવ).
રૂય=કરનાર. આચાર્ય (આ=મર્યાદા+ચર્=ચાલવું+ય; મર્યા-
દામાં ચલાવનાર, ગુરુ), છાચ (છદ્=ઢાંકવું+ય; ઢાં-
કનાર, છબ).

રૂર=કરનાર. પત્ર (પત્=પડવું+ર; પડનાર, પોતાની મેજે
ખરી પડનાર, પાંદડું), નમ્ર (નમ્=નમવું+ર; નમનાર,
નિવેકી), રુદ્ર (રુદ્=રડવું+ર; રડાવનાર, શિવ, -શિવનું

કામ સંહાર કરવાનું છે, માટે તેને રણવનાર કહ્યા હશે).

ભ્રમર. (ભ્રમ્=ભ્રમવું+અ (આગમ)=ર; ભ્રમનાર, ભ્રમરો). (પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં કોઈ વખતે ધાતુને અ, આ, ઇ, ઉ, વગેરે લગાડવા પડેછે, તેને આગમ કહેછે.)

ઘર=કરનાર. સ્થાવર. (સ્થા=રહેવું+વર; સ્થિર રહેનાર, ન ખસે એવી મિલકત, પર્વત), **ઈશ્વર** (ઈશ્=રાજ્ય કરવું+વર; રાજ્ય કરનાર, રાજા, પ્રભુ, શ્રેષ્ઠ).

(૨) ક્રિયાવાચક પ્રત્યયો અ, અન, વગેરે જોઈ ગયા છાએ, તેમ વખતે અસ્, ન, ય, વગેરે પ્રત્યયો પણ ક્રિયાવાચક થઈ શકે છે, એ વાત નીચેના દાખલાથી સમજાશે.

અસ્=કરવું તે. **તપસ્** (તપ્=તપવું+અસ્; તપસ કરવું તે, તપ), **વચસ્** (વચ્=બોલવું+અસ્; બોલવું તે, વચન), **મનસ્** (મન્=ધ્વિષ્ટવું-વિચારવું+અસ્; ધ્વિષ્ટવું તે, ધ્વિષ્ટા, વિચારવું તે, વિચાર, મન).

ન=કરવું તે. **યત્ન** (યત્=મહેનત કરવી+ન ક્રિ. વા. પ્ર; મહેનત કરવી તે, મહેનત, પ્રયાસ), **યજ્ઞ** (યજ્=પૂજવું+ન; પૂજવું તે, યજ્ઞવું તે, જગન, યાગ).

ય=કરવું તે. **કાર્ય** (કૃ=કરવું+ય; કરવું તે, કામ), **બ્રહ્મચર્ય** (બ્રહ્મ=વિદ્યા+ચર્=જવું+ય; વિદ્યા તરફ જવું તે, ભણતી વખત આચરણ કરવાયોગ્ય નિયમ).

(૩) ત્ર પ્રત્યય સાધનવાચક છે તેમ **ઇત્ર** પણ સાધનવાચક થાયછે. જેમકે:—

ઇત્ર=સાધન. વાદિત્ર (વદ્=અવાજ કરવો+ઇત્ર સા. વા. પ્ર.; વગાડવાનું સાધન, વાળું). **પવિત્ર** (પૂ=પવિત્ર કરવું+ત્ર; પવિત્ર કરવાનું સાધન, પવિત્રું, પાણી, જનોઈ).

(૪) ત્ પ્રત્યય ભૂતકૃદંતનો છે, તેમ **ઇત**, ન, વગેરે પણ વખતે ભૂતકૃદંતનું કામ કરેછે. જેમકે:—

ઇત=કરેલું. સંકિત (સંક્ર=ભાગવું+ઇત ભૂ. કૃ. પ્ર.; ભ-
ગાએલું), ચરિત (ચર્=ચાલવું+ઇત; ચલાએલું, જી-
દગીમાં જે જે કૃત્યો કરાયાં હોય તે, જન્મચરિત્ર, આ-
ચરણ), ગ્રહિત (ગ્રહ=પકડવું+ઇત; પકડાએલું, ઘેરા-
એલું), ગણિત (ગણ+ઇત; ગણાએલું), રચિત (રચ્+
ઇત; રચાએલું).

ન=કરેલું. જિન (જિ=જિતવું+ન; જિતેલું, જેણે પોતાનું
મન જિતેલું છે તે, શ્રાવકના એક તીર્થંકર), મિશ્ર
મિદ્=ભાગ પડવા+ન; ભાગ પડેલું, જુદું), છિન્ન
(છિદ્=કાપવું+ન; કાપાએલું), લગ્ન (લગ્=લેગવું+ન;
લેગાએલું).

(૫) ય અને ત્ય પ્રત્યય યોગ્યતાદર્શક છે, તેમ અનીય
અને તવ્ય પણ યોગ્યતાદર્શક થાય છે. જેમકે:—

અનીય=યોગ્ય. કરણીય. (કૃ=કરવું+અનીય યો. દ. પ્ર.;
કરવાયોગ્ય), રક્ષણીય (રક્ષ્=રક્ષણ કરવું+ય; રક્ષણ
કરવાયોગ્ય), રમણીય (રમ્=પ્રસન્ન થવું+અનીય
પ્રસન્ન થવાયોગ્ય, સુંદર).

તવ્ય=યોગ્ય. કર્તવ્ય (કૃ=કરવું+તવ્ય; કરવાયોગ્ય, કામ,
ધર્મ, કરજ), જ્ઞાતવ્ય (જ્ઞા=જાણવું+તવ્ય; જાણવાયોગ્ય).

(૬) વર્તમાન કૃદંત એટલે જેનો અર્થ ક્રિયા ચાલુ
છે એવો થાય એવા ત્ અને માન પ્રત્યય છે.

ત્=કરવું. વિશ્વજિત્ (વિશ્વ=દુનિયા+જિ=જિતવું+ત્ વ.
કૃ. પ્ર.; દુનિયા જિતતો, દુનિયા જિતનાર), જગત્
ગમ્+ગમ્=જવું જવું+ત્; જતું જતું, નાશવંત, દુનિ-
યા). (કાષ્ઠ વખતે ધાતુ એવડાય છે, ધાતુના અમુક
અક્ષરનો ભેષ થાય છે, અને ધાતુના અમુક અક્ષરને
સ્થાને અમુક અક્ષર થાય છે. હાખલા તરીકે ગમ્+ગમ્

એવી રીતે ધાતુ બેવડાઈ, બન્ને મૂનો લોપ થઈ, પૂર્વ-
ના ગ નો જ થઈ જગત્ શબ્દ બન્યો છે.)

માન=કરતું. વર્તમાન (વૃત્=ચાલવું+અ (આગમ)+માન;
ચાલતું, ચાલતોકાળ કે બનાવ, ખૂબર).

(૭) ક્રિયાનું ફળ એટલે ક્રિયા કરવાથી જે ફળ થાય
તે બતાવનાર તુ પ્રત્યય છે.

તુ=ક્રિયાનું ફળ. તંતુ (તન્=તાણવું+તુ ક્રિયાનું ફળ બતા-
વનાર પ્રત્યય; તાણવાથી થતું ફળ, રેસા), જંતુ (જન્=

જન્મ આપવો+તુ; જન્મ આપવાથી થતું ફળ, છત્ર).

(૮) મન્ નો મ સ્થળવાચક પ્રત્યય થાયછે.

મ=સ્થળ. ધામ. (ધા=ધારણ કરવું+મન્ સ્થ. વા. પ્ર.;
ધારણ કરવાનું સ્થળ, ઘર, મકાન), મર્મ (મૃ=મરવું+
મ; જે સ્થળે વાગવાથી મરી જવાય તે, મર્મસ્થાન).

વિવિધાર્થ પ્રત્યયોનું પુનરાવર્તન.

પ્રત્યયોના અર્થ ભિન્નભિન્ન છે, તોપણ પુનરાવર્તન થાય
એવા હેતુથી જે પ્રત્યયોના અર્થ એક કરતાં વધારે થાય છે,
તે દાખલા સાથે નીચે આપ્યા છે.

અ. ભા. વા. મૌન (મુનિ=શાંત રહેનાર+અ; શાંતપણું,
શાન્તિ).

„ સં. દ. ચૈત્ર (ચિત્રા=એક નક્ષત્રનું નામ+અ; તે નક્ષ-
ત્રવાળો માસ).

„ વિ. સં. દ. પાર્થિવ (પૃથિવી+અ; પૃથ્વીમાંથી બનેલું).

„ ક. વા. હર (હૃ=હરવું+અ; હૃઃખ હરનાર, શિવ).

„ કિ. વા. ભ્રમ (ભ્રમ્=ભ્રમવું+અ; ભ્રમવું તે, ભૂલ, સંશય).

ચં. ભા. વા. આર્તિથ્ય (અતિથિ=પરોણી+અ; પરોણાપણું,
પરોણાની, સેવાચારી કરવા તે, પરોણાગત).

„ સં. દ. આદ્ય (આદિ+અ; પહેલાનું, પહેલું).

ય વિ. સં. ૬. પારાશર્ય (પરાશર+ય; પરાશર ઋષિના દીકરા, વ્યાસ).

.. ૬. વા. આચાર્ય (આ+ચર+ય; મર્યાદામાં ચલાવનાર, ગુરુ).

.. કિ. વા. કાર્ય. (કૃ+ય; કરવું તે, કામ, કાજ).

.. સાધનવા. શૈય્યા. શી=સૂવું+ય સાધન+આ ના. બા. પ્ર.;

.. યોગ્યતાદ. મશ્ય (મશ્+ય; ખાવાયોગ્ય, ખાવાનું).

અન. કત્. વા. નયન (ની=દોરી જવું+અન, દોરી જનાર, આંખ).

.. ક્રિયા વા. નમન (નમ્=નમવું+અન; નમવું તે, નમણું).

તિ. કર્તૃ. વા. રતિ (રમ્=પ્રસન્ન કરવું+તિ; પ્રસન્ન કરનાર સ્ત્રી).

.. કિ. વા. મતિ (મન્=વિચારવું+તિ; વિચારવું તે, વિચાર).

ન. કિ. વા. યત્ન (યત્=પ્રયાસ કરવો+ન; પ્રયાસ).

.. ભૂત કૃ. પૂર્ણ (પૂર્=ભરવું+ન; ભરેલું, પૂરું).

ત્ર. સ્થ. વા. સર્વત્ર (સર્વ+ત્ર; બધે સ્થળે).

.. સાધનવા. ગાત્ર (ગમ્=જવું+ત્ર; જવાનું સાધન, શરીર).

ઘત્. સબંધ ૬. ભગવત્ (ભગ્=શક્તિ+ઘત્; શક્તિવાળો).

.. પ્રમાણે-પેઠે. માતૃવત્ (માતૃ=મા+ઘત્=મા પ્રમાણે, મા પેઠે).

ક. લઘુતા વા. બાલક (બાલ+ક; ન્હાનું છોકરું).

.. સમુદાય વા. શતક (શત=સો+ક; સોનો સમુદાય સેંકડો).

(પ્રત્યયનું જ્ઞાન થવા ઉપલી હકીકત માર્ગદર્શક થઈ પડશે.)

કેટલાંક ગુજરાતી ક્રિયાપદોનાં મૂળ.

સજ્ઞોમાંના પ્રત્યયને છુટા પાડતાં ધાતુ બતાવવા જરૂર પડેછે, જેથી ધાતુના જ્ઞાનની અગત્ય છે. ધાતુ વિષે વિસ્તારપૂર્વક હકીકત તો ધાતુ-પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે, પણ હાલ તરતમાં ધાતુનો ઝાંખો આભાસ કરાવવા માટે જે ક્રિયાપદો સંસ્કૃત ધાતુમાં બહુ ઓછો ફેરફાર થવાથી બન્યાં છે, તેમાંના કેટલાંક સંસ્કૃતના મૂળધાતુ સહિત નીચે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ધાતુ લખવાની સાથે કેટલાક ધાતુનો બીજો અર્થ પણ લખ્યો છે.

ગુ. ક્રિયાપદ. સં. ધાતુ.	ગુ. ક્રિયાપદ. સં. ધાતુ.
આંકવું. અંક=ચિહ્ન કરવું.	આચરવું. આ+ચર=જવું.
આંજવું. અંજ.	આપવું. અર્પ.
આરંભવું. આ+રંભ.	આલેખવું. આ+લિખ=લખવું.
ઘસ્યવું. ઘસ્ય.	કંપવું. કમ્પ.
કરવું. કર.	કસવું. કપ્=ધસવું.
કળવું. કલ્=ગણવું.	કુટવું. કુટ=ભાગવું.
કૂદવું. કૂદ.	ખણવું. ખન=ખોદવું.
ખમવું. ક્ષમ=માફ કરવું.	ખાંડવું. ખણ્ડ.
ખેલવું. ખેલ.	ગણવું. ગણ.
ગળવું. ગલ્=ટપકવું.	ગંઠવું. ગ્રન્થ=વણવું.
ગુણવું. ગુણ્=વધારવું.	ઘટવું. ઘટ્=લાપક હોવું.
ચરવું. ચરૂ=ખાઈ-જવું.	ચાલવું. ચલ.
ચિન્તવું. ચિન્ત.	ચૂસવું. ચુષ્=પીવું.
છેદવું. છિદ્.	જણવું. જન=પેદા કરવું.
જપવું. જપ્.	જમવું. જમ્=ખાવું.
જાચવું. યાચ્=માગવું.	જિતવું. જિ.
જીવવું. જીવ.	ઝરવું. ઝૃ=ટપકવું.
ટુંડવું. ટુંદ્=શોધવું.	તજવું. તજ્=છોડવું.

તાણુવું.	તનુ=ખેચવું.	તુટવું.	તુટ=ભાગવું.
તોળવું.	તુલ.	દંડવું.	દણ્ડ=શિક્ષાકરવી.
દળવું.	દલ=ફાડવું.	દીપવું.	દીપ્=પ્રકાશવું.
દેવું.	દા.	ધરવું.	ધૃ=પકડવું.
ધૂણવું.	ધૂન=હલાવવું.	નમવું.	નમ.
નિંદવું.	નિન્દ.	પચવું.	પચ.
પાવું.	પા.	પાળવું.	પાલ.
પીવું.	પિખ.	પીસવું.	પિષ્.
પૂરવું.	પૂ=ભરવું.	પોષવું.	પુષ્.
પળવું.	ફલ.	ખાંધવું.	ખન્ધ.
ભજવું.	ભજ.	ભમવું.	ભમ.
ભરવું.	ભૃ.	ભસવું.	ભષ્.
ભીખવું.	ભિક્ષ=માગવું.	મથવું.	મથ્.
મરવું.	મૃ.	મળવું.	મિલ્.
માનવું.	માન=માનદેવું.	માપવું.	માપ્.
મૂકવું.	મુચ્=ઠોડવું.	મોહવું.	મુહ્.
રંગવું.	રંજ.	રમવું.	રમ.
રાખવું.	રક્ષ.	રાંધવું.	રન્ધ્.
રંધવું.	રન્ધ્.	લખવું.	લિખ્.
લાંધવું.	લંધ્.	લીંપવું.	લિમ્પ્.
વદવું.	વદ્.	વસવું.	વસ.
વહેવું.	વહ્.	વળવું.	વલ્.
વાવું.	વા.	વાંચવું.	વાચ્.
શિખવું.	શિક્ષ.	સહેવું.	સહ=ખમવું.
શીવવું.	સિવ્.	હણવું.	હન=મારી નાખવું.
હરવું.	હ.	હસવું.	હસ.
હીડવું.	હિડ્.	પૂજવું.	પૂજ્.

ઉપસર્ગપ્રકરણ.

(ગુજરાતી ૬ ટૂંક ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને આ ભાગ ઉપયોગી થઈ પડવા સાથે ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને પણ કેટલુંક જાણવાયોગ્ય મળી આવશે.)

આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે, શબ્દની પહેલાં આવી તેના અર્થમાં ફેરફાર કરનાર અક્ષરો કે અક્ષરસમૂહોને **ઉપસર્ગ** કહે છે.

સંસ્કૃત ઉપસર્ગ.

(સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગને ધાતુના અર્થમાં વિકાર કરનાર માનેલ છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષામાં તેમનો શો ઉપયોગ છે, તે જાણવા માટે તેને બહુકરી ‘શબ્દની પહેલાં આવી તેના અર્થમાં વિકાર કરનાર’ માનવાથી ચાલી શકશે.)

૧. પ્ર=આગળ, શ્રેષ્ઠ, વધારે, વગેરે અર્થ થાય છે.

પ્ર=આગળ.

પ્રચાર (પ્ર=આગળ+ચર્=ચાલવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; કોઈ નિયમનું આગળ ચાલવું-ફેલાવું તે, નિયમ, રીતિ, ફેલાવો),

૧ (ઉપસર્ગેણ ધાત્વર્થો બલાદન્યથા નીયન્તે.) ઉપસર્ગ વડે ધાતુનો અર્થ બળાત્કારે જુદો જ જાતનો થઈ શકે છે. જેમકે:-**હ**=લઈજવું, હરવું, વગેરે અર્થ થાય છે; હવે તે ધાતુ પહેલાં જુદા જુદા ઉપસર્ગો આવી બનેલ શબ્દોમાં અર્થ કેટલો બધો ફરી જાય છે, તે નીચેના શબ્દોથી સમજી શકાશે. પ્રહાર (માર), અપહાર (હાનિ), સંહાર (નાશ), અનુહાર (અનુકરણ), અવહાર (હરણ), ઉદ્ધાર (છૂટકો), નિર્હાર (સમગ્ર હરણ), વિહાર (મોજશોખ), આહાર (લક્ષ), પ્રતિહાર (દારપાલ), પરિહાર (હરણ, બક્ષીસ, અનાદર), ઉપહાર (ભેટ), વગેરે.

પ્રપૌત્ર (પ્ર=આગળ+પૌત્ર=પુત્રનો પુત્ર; પુત્રના પુત્રથી આગળ,
છોકરાના છોકરાનો છોકરો). પ્રવાહ (આગળ વહેવું તે),
પ્રચલિત (આગળ ચાલેલું, લોક સંપ્રદાયનું).

પ્ર=શ્રેષ્ઠ.

પ્રખત્ર (પ્ર=શ્રેષ્ઠ+વલ=જેર; શ્રેષ્ઠ જેરવાળો, જેરાવર,
સત્તાવાળો), પ્રભાત (પ્ર=શ્રેષ્ઠ+મા=પ્રકાશવું+ત જૂ. કૃ. પ્ર.;
શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રકાશેલું, સવાર), પ્રણામ (શ્રેષ્ઠરીતે નમવું તે),
પ્રમુખ (શ્રેષ્ઠ છે મુખ જેનું, ઉપરી).

પ્ર=વધારે.

પ્રખ્યાતિ (પ્ર=વધારે+ખ્યાતિ=કીર્તિ; વધારે કીર્તિ,
પ્રસિદ્ધિ), પ્રયત્ન (પ્ર=વધારે+યત્ન=શ્રમ; અધિક શ્રમ,
ઉદ્યોગ), પ્રસિદ્ધ, પ્રદુલ્લ.

૨. પરા=પાછું; મોટું; ઉલટું; વગેરે અર્થ થાયછે.

પરા=પાછું.

પરાવર્તન (પરા=પાછું+વર્તન=વળવું તે; પાછું વળવું તે,
પાછું ફેંકાવું તે), પરાવૃત્ત (પાછું વળેલું).

પરા=મોટું.

પરાક્રમ (પરા=મોટું+ક્રમ=ડગલાં ભરવાં તે; મોટાં ડ-
ગલાં ભરવાં તે, બહાદૂરી).

પરા=ઉલટું.

પરાજય (પરા=ઉલટું+જય=જિતવું તે; જિતવાથી ઉ-
લટું, હાર), પરાજિત (હારેલું).

૩. અપ=ખોટું; ખરાબ, ઉલટું; વગેરે અર્થ થાયછે.

અપ=ખોટું.

અપભ્રંશ (અપ=ખોટું+ભ્રંશ=પડવું તે; ખોટી રીતે પડવું
તે), અપભ્રષ્ટ (ખોટી રીતે પડેલું).

અપ=ખરાળ.

અપકીર્તિ (અપ=ખરાળ+કીર્તિ=આગર; ખરાળ આગર),
અપશબ્દ (અપ=ખરાળ+શબ્દ=ખોલ; ખરાળ ખોલ),
અપશુકન, અપલક્ષણ.

અપ=ઉલટું.

અપમાન (અપ=ઉલટું+માન=આગર; આગરથી ઉલટું,
તિરસ્કાર), અપવાદ (અપ=ઉલટું+વાદ=ખોલવું તે; કોઈ
નિયમમના સંબંધમાં ખાસ કરી કંઈ ઉલટું ખોલવું તે),
અપયશ.

૪. સમ્=સાથે, સુંદરરીતે, સારું, ખિલકુલ, વગેરે
અર્થ થાય છે.

સમ્=સાથે.

સંગતિ (સમ્=સાથે+ગતિ=જવું તે; સાથે જવું તે,
સોજત, મિલાપ), સંવાદ (સમ્=સાથે+વાદ=ખોલવું તે; સાથે
ખોલવું તે, સંલગ્ન (સાથે જોડાએલું), સંયુક્ત.

સમ્=સુંદરરીતે.

સમર્પણ (સમ્=સુંદરરીતે+અર્પણ=આપવું તે; સુંદર
રીતે આપવું તે), સંસ્કૃત (સમ્=સુંદરરીતે+કૃત=કરેલું;
સારીરીતે કરેલ, સુધારેલ), સંગીત, સંસ્કરણ (સંસ્કાર).

સમ્=સારું.

સંશોધન (સમ્=સારું+શોધન=શોધવું તે; સારી શોધ,

૧. સમ્ પછી કોઈપણ વ્યંજન આવે તો ધણું કરી સં
લખાય છે. જેમકે:-સમ્+ગતિ=સંગતિ. વળી સમ્ પછી ક
ધાતુનું કોઈ પણ રૂપ આવે તો સમ્ નું સં થઈ વચ્ચે
નવો સ્ ઉમેરાય છે. જેમકે:-સમ્+કૃત=સંસ્કૃત.

સૌધખોળ), સંરક્ષણ (સમ્=સારું+રક્ષણ= રક્ષણ; સારું રક્ષણ), સંમાન (સારું માન, સતકાર).

સમ્=ખિલકુલ.

સન્યાસ (સમ્=ખિલકુલ+ન્યાસ=ત્યાગ-છૂટકો; ખિલકુલ ત્યાગ, સંસાર છોડવોતે), સંપૂર્ણ (સમ્=ખિલકુલ+પૂર્ણ=પૂરેપૂરું, ખિલકુલ પૂરું, સધળું).

૫. અનુ=પાછળ, તે પ્રમાણે, સાથે, વગેરે અર્થ થાયછે.

અનુ=પાછળ.

અનુચર (અનુ=પાછળ+ચર=ચાલવું+અ ક.વા.પ્ર.; પાછળ ચાલનાર, સેવક, મિત્ર), અનુકંપા (કોઈની પાછળ-ખાતર-કંપવું તે, દયા), અનુગમન (પાછળ જવું તે).

અનુ=તે પ્રમાણે.

અનુકરણ (અનુ=તે પ્રમાણે+કરણ=કરવું તે; કોઈ કરે તે પ્રમાણે કરવું તે, નકલ). અનુક્રમ (અનુ=તે પ્રમાણે+ક્રમ=ક્રમ; ક્રમ પ્રમાણે, હારદોર, ક્રમવાર), અનુમતિ (તે પ્રમાણે મતિ, સરખો વિચાર, પરવાનગી).

અનુ=સાથે.

અનુપાન (અનુ=સાથે+પાન=પીવાનું; સાથે પીવાનું, વૈ. છે દવાની સાથે જે પીવાનું કહ્યું હોય તે), અનુભાષણ (સાથે ભાષણ-સંવાદ).

૬. અવ=નીચે, નહારું, વગેરે અર્થ થાયછે.

અવતાર (અવ=નીચે+તૃ=તરવું+અ કિ. વા. પ્ર.; નીચે ઉતરવું તે, જન્મ), અવલોકન (અવ=નીચે+લુક્-લુક્=જોવું+અન કિ.વા.પ્ર.; નીચે જોવું તે, બારીકાથી જોવું તે, તપાસ) અવતરણ (અવતાર), અવશેષ (નીચે બાકી રહેવું તે, બાકીનો ભાગ).

અવ=નહારું.

અવગુણ (અવ=નહારું+ગુણ=સ્વભાવ-ટેવ; ખરાબ ગુણ, દોષ, ગેરફાયદો), અવમાન (અવ=નહારું+માન=કીર્તિ; ખરાબ કીર્તિ, અપમાન, અનાદર), અવગણના (નહારી-હલકી-ગણના, ખોટી ગણતરી, તિરસ્કાર).

૭. નિસ્=નહિ, બહાર, વગેરે અર્થ થાય છે.

નિસ્=નહિ.

નિસ્તેજ (નિસ્=નહિ+તેજસ્=તેજ; તેજ વિનાનું),
 ૧ નિષ્ફલ (નિસ્=નહિ+ફલ=ફળ; ફળ વિનાનું, અફળ, ફેકટ), નિઃસંશય (નિસ્=નહિ+સંશય=શક-સંદેહ; સંદેહ વિનાનું, બેધડક), નિષ્કંટક (નિસ્=નહિ+કંટક=કાંટા-હરકત; હરકત વિનાનું), નિષ્પ્રયોજન (નિસ્=નહિ+પ્રયોજન=કારણ-હેતુ; કારણવિનાનું), નિઃસંદેહ, નિષ્કપટ, નિષ્પાપ.

નિસ્=બહાર.

નિઃશ્રેણી (નિસ્=બહાર+શ્રેણી=જવાનું સાધન-પગથી; બહાર જવાનું સાધન, નીસરણી), નિઃશ્વાસ (શ્વાસને બહાર કાઢવો તે, નીસાસો).

૮. નિર્=નહિ, નિશ્ચય, વગેરે અર્થ થાય છે.

નિર્=નહિ.

નિર્જળ નિર્=નહિ+જલ=પાણી; પાણી વિનાનું), નિ-

૧ સ્ પછી ફ, ખ, પ, ડ, વ્યંજનો આવતાં સ્ નો ષ્ થાય છે. જેમકે:—નિસ્+કલંક=નિષ્કલંક. બીજી સ્ પછી શ્, ષ્, સ્ આવતાં સ્ નો વિસર્ગ થાય છે, અથવા અનુક્રમે શ્, ષ્, સ્ થાય છે. જેમકે:—નિસ્+સંશય=નિઃસંશય-નિસ્સંશય.

રંકુશ (નિર્=નહિ+અંકુશ=દાખ; દાખ વિનાનું, સ્વતંત્ર),
નિર્દય, નિર્ધન, નિર્લજ્જ, નિરાશ (નિર્+આશ), નિર્બળ.

નિર્=નિશ્ચય.

નિર્ણય નિર્=નિશ્ચય+નય=દોરી જવું તે; વિચારને નિ-
શ્ચયથી દોરી જવા તે, ફેસડો, ઠરાવ), નિર્ધાર (નિર્=
નિશ્ચય+ધાર=ધારવું તે; નિશ્ચયથી ધારવું તે, નક્કી).

૯. દુસ=ખરાબ, મુશ્કેલીથી, વગેરે અર્થ થાય છે.

દુસ=ખરાબ.

દુઃકાળ (દુસ=ખરાબ+કાલ=વખત; ખરાબ વખત),
દુઃકર્મ (દુસ=ખરાબ+કર્મ=કામ, ખરાબ કામ), દુશ્વરિત,
દુઃસ્થિતિ (ખરાબ સ્થિતિ).

દુસ=મુશ્કેલીથી.

દુઃસહ (દુસ=મુશ્કેલીથી+સહ=ખમવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.;
મુશ્કેલીથી ખમી શકાય તેવું, મુશ્કેલ), દુસ્તર (દુસ=મુ-
શ્કેલીથી+તર=તરાય તેવું; મુશ્કેલીથી તરી શકાય તેવું),
દુઃસ્પર્શ, દુઃસાધ્ય (મુશ્કેલીથી મળેલી શકાય તેવું).

૧૦. દુર્=નહારું, મુશ્કેલીથી, વગેરે અર્થ થાય છે.

દુર્=નહારું.

દુર્જન (દુર્=નહારું+જન=માણસ; નહારું માણસ).
દુરાચરણ (દુર્=નહારું+આચરણ=ચાલ; ખરાબ ચાલ,
ખરાબ ટેવ), દુર્ગતિ, દુર્ગંધ, દુર્ભતિ.

દુર્=મુશ્કેલીથી.

દુર્ગ (દુર્=મુશ્કેલીથી+ગ=જવાય તેવું; મુશ્કેલીથી જઈ
શકાય તેવું, પહાડી કિલ્લો), દુર્લભ (દુર્=મુશ્કેલીથી+લભ

=મેળવવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; મુશ્કેલીથી મેળવી શકાય તેવું, મુશ્કેલ), દુર્જય (મુશ્કેલી જિતાય તેવું), દુર્બેદ (મુશ્કેલીથી ભેદાય તેવું).

૧૧. વિ=વધારે, વિના, વગેરે અર્થ થાય છે.

વિ=વધારે.

વિભાગ (વિ=વધારે+ભાગ=ભાગ; વધારે ભાગ, ભાગ), વિનાશ (વિ=વધારે+નાશ=નાશ વધારે નાશ, નાશ), વિદ્વાન, વિખ્યાત.

વિ=વિના.

વિયોગ (વિ=વિના+યોગ=મેળાપ; મેળાપ નહિ તે, વિજોગ), વ્યર્થ (વિ=વિના+અર્થ=મતલબ; મતલબ વિનાનું, ફેકટ), વિમળ.

૧૨. આ=મર્યાદા, વગેરે અર્થ થાય છે.

આકૃતિ (આ=મર્યાદા+કૃતિ=કરવું તે; મર્યાદા થતી તે, આકાર), આકરણ (વિ=વિશેષ+આ=મર્યાદા+કૃ=કરવું+અન ક. વા. પ્ર.; વિશેષે કરી ભાષાની મર્યાદા કરનારું શાસ્ત્ર), આદૃષ્ટિ, આશંકા (સંદેહ).

૧૩. નિ=માંહે, પાછળ, વગેરે અર્થ થાય છે.

નિ=માંહે.

નિવાન (નિ=માંહે+વાન=પીવાનું; જેમાં માંહે પીવાનું નાણી-હોય તે, વાવ-કૂવો-આદિ જળાશય, નવાણ), નિવાસ (નિ=માંહે+વાસ=રહેડાણ; જે માંહે રહેવાનું હોય તે, ઘર, મંદિર, રહેડાણ), નિમગ્ન (માંહે ડૂબેલું, મગ્ન, લીન), નિગ્રહ (માંહેથી અંધાએલું).

નિ=પાછળ.

નિદાન (નિ=પાછળ+દાન=આપવું તે; પાછળથી આ-

પવું તે, વૈદ્ય રોગની પરીક્ષા કર્યા પછી તે વિષે જે અ-
ભિપ્રાય આપે તે).

૧૪. અધિ=અધિક, ઉપર, વગેરે અર્થ થાયછે.

અધિ=અધિક.

અધિરાજ (અધિ=અધિક+રાજ=પ્રકાશનાર-રાજા; અધિ-
ક પ્રકાશનાર, મોટો રાજા), અધિપતિ (અધિ=અધિક+પ-
તિ=પાલન કરનાર; અધિક-શ્રેષ્ઠ રીતે-પાલન કરનાર, રા-
જા), અધિદેવ (મોટો દેવ), અધિનાથ.

અધિ=ઉપર.

અધ્યક્ષ (અધિ=ઉપર+અક્ષ=આંખ; ઉપર આંખ-નજ-
ર-રાખનાર, દેખરેખ રાખનાર), અધિકરણ (ઉપર કરવું
તે, જેના ઉપર કરાય તે, આધાર).

૧૫. અપિ=ઉપર, વગેરે અર્થ થાયછે.

અપિધાન (અપિ=ઉપર+ધા=ધારણ કરવું+અન ક્રિ.વા.પ્ર.;
ઉપર ધારણ કરવાનું, વસ્ત્ર).

૧૬. અતિ=પેલી તરફ, ધણું; વગેરે અર્થ થાયછે.

અતિ=પેલી તરફ.

અત્યંત (અતિ=પેલી તરફ+અંત=છેડો; છેડાની પેલી
તરફ, ધણું), અતીંદ્રિય (હિંદ્રિયોની પેલી તરફ ગએલ, અગમ્ય).

અતિ=ધણું.

અતિનિદ્રા (અતિ=ધણું+નિદ્રા=ઊંઘ, ધણી ઊંઘ), અતિવૃષ્ટિ.
અતિસાર (અતિ=ધણું+સાર=સરવું-વહેવું-તે; ધણું વ.

હેવું તે, એક જાતનો રોગ-જેમાં ધણું હાથધોણું હોય તે), અતિલોભ, અતિમોહ, અતિરોગ.

૧૭. સુ=અધિક, સહેલાઈથી, સારું, વગેરે અર્થ થાયછે.

સુ=અધિક.

સુપ્રસિદ્ધ (સુ=અધિક+પ્રસિદ્ધ=પ્રખ્યાત; અધિક પ્રખ્યાત),
સુશોભિત (સુ=અધિક+શોભત=શોભીતું; વધારે શોભીતું),
સુશીતલ, સુવિદિત, સુકુમાર (ધણું કોમળ-નાજુક).

સુ=સહેલાઈથી.

સુલભ (સુ=સહેલાઈથી+લભ=મેળવવું+અ ક્રિ.વા.પ્ર.;
સહેલાઈથી મેળવી શકાય તેવું, સહેલું), સુસાધ્ય, સુગમ્ય
(સહેલથી જમ-જ.ણા-શકાયતેવું).

સુ=સારું.

સુપુત્ર (સુ=સારું+પુત્ર=પુત્ર; સારો પુત્ર), સુજન (સુ=સારું+જન=માણસ; સારો માણસ), સુગંધ, સુકીર્તિ, સુવાસ.

૧૮. ઉત્=ઉપર, ઉલટું, અધિક, વગેરે અર્થ થાયછે.

ઉત્=ઉપર.

ઉદય (ઉત્=ઉપર+અય=જવું+અ ક્રિ.વા.પ્ર.; ઉપર આવવું તે, યડતી), વ્યુત્પત્તિ (વિ=વિશેષ+ઉત્=ઉપર+પદ્=પેદા થવું+ત્તિ ક્રિ. વા.પ્ર.; વિશેષે કરી બાપામાંથી શબ્દોનું ઉપર-અક્ષર-પેદા થવું તે), ઉન્મુખ (ઉપર મુખવાળું, ઉઘેજેતું).

ઉત્=ઉલટું.

ઉત્પાત (ઉત્=ઉલટું+પાત=પડવું તે; ઉલટી રીતે પ-

ડવું તે, ઉપદ્રવ, અશુભ), ઉન્માર્ગ (**ઉત્**=ઉલટું+**માર્ગ**=રસ્તો; ઉલટો રસ્તો), ઉત્ક્રમ (ક્રમથી ઉલટું, નિયમનું ઉલ્લંઘન).

ઉત્=અધિક.

ઉન્મત્ત (**ઉત્**=અધિક+**મત્ત**=છકી ગએલ; અધિક છકી ગએલો, ગાંડો, ઘેડો, તોફાની), ઉત્કૃષ્ટ (**ઉત્**=અધિક+**કૃશ**=ખેંચાવું+ત જૂ. પ્ર.; અધિક ખેંચાએલું, ચડીઆવું, ઉત્તમ).

૧૯. અભિ=પાસે, તરફ, ધણું, વગેરે અર્થ થાયછે.

અભિ=પાસે.

અભ્યાગત (**અભિ**=પાસે+**આગત**=આવેલ; પાસે આવેલ, અતિથિ), અભિમુખ (પાસે મુખવાળો. સામેનો, પાસેનો).

અભિ=તરફ.

અભિલાષ (**અભિ**=તરફ+**લષ**=ચાહવું=અ ક્રિ.વા.પ્ર.; કોઈ વસ્તુ તરફ ચાહના, ઇચ્છા), અભિવંદન (કોઈ તરફ વંદન, નમસ્કાર).

અભિ=ધણું-અધિક.

અભિરુચિ (**અભિ**=અધિક+**રુચિ**=ઇચ્છા; ધણી ઇચ્છા), અભ્યુદય (**અભિ**=અધિક+**ઉદય**=આગાદી, અધિક આગાદી), અભિવૃદ્ધિ.

૨૦. પ્રતિ=સામું, દરેક, વગેરે અર્થ થાયછે.

પ્રતિ=સામું.

પ્રતિબિંબ (**પ્રતિ**=સામું+**બિંબ**=આકાર; સામે આકાર, કોઈ વસ્તુનો તેના જોડે આકાર), પ્રત્યુત્તર (**પ્રતિ**=સામું+

ઉત્તર=જનાળ; સામો જવાળ, જવાળ), પ્રતિવાદી, પ્રતિસ્પર્ધી.

પ્રતિ=દરેક.

પ્રતિક્ષણ (પ્રતિ=દરેક+ક્ષણ=ક્ષણ; દરેક ક્ષણ, ક્ષણેક્ષણ),
પ્રત્યેક (પ્રતિ=દરેક+એક=એક; દરેક એક, દરેક), પ્રતિ-
પણ, પ્રતિગૃહ, પ્રતિમિત્ર.

૨૧ પરિ=ચોતરફ, ઘણું, વગેરે થાય છે.

પરિ=ચોતરફ.

પરિમિત (પરિ=ચોતરફ+મિત=મપાએલું; ચોતરફથી,
મપાએલ, માપ), પરીક્ષક (પરિ=ચોતરફ+ઈક્ષ્=જોવું+અક
ક. વા. પ્ર.; ચોતરફથી જોનાર, તપાસનાર), પર્યટન (પરિ=
ચોતરફ+અટન=ફરવું તે; ચોતરફ ફરવું તે, મુસાફરી).

પરિ=ઘણું.

પરિપક્વ (પરિ=ઘણું+પક્વ=પાકેલું; ઘણું પાકેલું. પૂરું પાકેલું)
પરિપૂર્ણ (પરિ=ઘણું+પૂર્ણ=પૂરું; ઘણું પૂરું, પૂરેપૂરું), પ-
રિતાપ (ઘણું દુઃખ).

૨૨ ઉપ=પાસે, પેટાનું, નાનું, વગેરે અર્થ થાય છે.

ઉપ=પાસે.

ઉપયોગ (ઉપ=પાસે+યોગ=જોડાવું તે; પાસે જોડાવું તે, ખ-
પ) ઉપસર્ગ (ઉપ+સૃજ્=પાસે જવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; પાસે
જવું તે, ધાતુ પાસે-પહેલાં આવી તેના અર્થમાં વિકાર
કરનાર), ઉપાંચ (અંતની પાસેનું).

ઉપ=પેટાનું.

ઉપશિક્ષક (ઉપ=પેટાનું+શિક્ષક=શિક્ષક; પેટાશિક્ષક,
આસિ. માસ્તર), ઉપનામ (ઉપ=પેટાનું+નામ=નામ; પે-

ટાનું નામ, મુખ્ય નામ સિવાયનું બીજું નામ), ઉપાખ્યાન (પેટાનું આખ્યાન, પેટાકથા), ઉપમાતા (ધવાડનારી મા, દાઘ), ઉપગ્રહ, ઉપનેત્ર.

ઉપ=નાનું.

ઉપવન (ઉપ=નાનું+વન=વન; નાનું વન, બાગ), ઉપ-સાગર (ઉપ=નાનું+સાગર+સમુદ્ર; નાનો સમુદ્ર, મોટો અ-ખાત), ઉપવેદ, ઉપશાસ્ત્ર, ઉપવિદ્યા.

પૂર્વગ.

(પૂર્વ=પહેલાં+ગ=જનાર; પહેલાં જનાર, શબ્દની પ-હેલાં આવનાર. સંસ્કૃતમાં ઉપર ગણાવેલ બાવીશને જ ઉ-પસર્ગ ગણેલા છે, પરંતુ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત ઉપસર્ગ જેવું કામ કરનાર બીજા કેટલાક અક્ષરો કે અક્ષરસમૂહો વપરા-ય છે, તેને ઉપસર્ગથી ભુદા પાડવા ખાતર પૂર્વગ નામ આપેલ છે.)

સંસ્કૃત પૂર્વગ.

અ=નહિ. આ અક્ષર બીજા શબ્દ પહેલાં આવી નકા-ર બતાવે છે. જેમકે:—

અયોગ્ય (અ=નહિ+યોગ્ય=વાજબી; વાજબી નહિ તે, જેરવાજબી, નાલાયક), અમાપ (અ=નાહિ+માપ=માપ; જેનું માપ નહિ તે, ઘણું), અભાવ, અજ્ઞાન.

અન્=નહિ. (સ્વરાદિ—જે શબ્દો સ્વરથી શરુ થતા હોય તે પહેલાં નકાર બતાવવા માટે અન્, અને વ્યંજનાદિ—જે શબ્દો વ્યંજનથી શરુ થતા હોય તે—શબ્દો પહેલાં નકાર બતાવવા માટે અ વપરાય છે.

અનાદર (અન્=નહિ+આદર=માન-આવકાર; આવકા-ર નહિ તે, અપમાન, તિરસ્કાર). અનાદિ (અન્=નહિ+આ-

દિ=પહેલાં; જેની પહેલાં કોઈ નહિ તે, જુનું). અનંત (અન્+અંત). અનેક (અન્+અક).

(અઘોર શબ્દનો અર્થ ઘોર નહિ, એવો ન થતાં ધ-
ણું ઘોર, એવો થાય છે, તે વખતે જેનાથી બીજું કો-
ઈ ઘોર નહિ તે, એવી રીતે નકાર બતાવાય છે. અમૂલ્ય,
અમુંઝણ, અઝડ, અનુત્તમ (અન્+ઉત્તમ), અનુપમ (અન્
+ઉપમા) વગેરે શબ્દોમાં, એવી રીતે જ નકાર બતાવાયેલો છે.

વગી અગતિ, અનીતિ, અન્યાય, અભાગી, અનાચાર
(અન્+આચાર), વગેરે શબ્દોમાં અ-અન્નો અર્થ કેવળ
નકારવાચક ન હોતાં જોડું કે નકારું, એવો અર્થ થાય છે).

કુ=નકારું. કુપાત્ર (કુ=નકારું+પાત્ર=વાસણ; નકારું
વાસણ, નકારું-અયોગ્ય માણસ). કુતર્ક, કુપુત્ર, કુવાક્ય,
કુમાર્ગ, કુકર્મ, વગેરે.

ન=નહિ. (નકાર બતાવવા માટે ઘણું કરી શબ્દની પ-
હેલાં અ-અન્-આવે છે, પણ કોઈ વખતે ન વપરાય છે.)

નાસ્તિક (ન=નહિ+આસ્તિક=પરમેશ્વરને માનનાર.
પરમેશ્વરને નહિ માનનાર), નાન્યતર (ન=નહિ+અન્યતર
=એમાંથી એક; એમાંથી એકે નહિ, નર કે નારી એમાંથી
એકે નહિ તે નાન્યતરજાતિ), નમાણું (માલ વિનાનું),
નજીવું, વગેરે.

સ=સાથે. (સંસ્કૃત સહ તું ટુંકું રૂપ છે.)

સરસ (સ=સાથે+રસ=રસ; રસ સાથે, રસવાળું, સા-
રું), સટીક (સ=સાથે+ટીકા=ટીકા; ટીકા સાથે, ટીકા-
વાળું). સવિનય, સખળ, સફળ, સકુટુંબ, વગેરે.

સં=સરખું. (સંસ્કૃત સમાનતું ટુંકું રૂપ છે.)

સરૂપ (સ=સરખું+રૂપ=રૂપ; સરખા રૂપવાળું, બે-
રૂપ). સર્વણ (સં+સરખું=વર્ણ=રંગ; સરખા રંગનું,

ઐકજ્ઞ સ્થાનના અક્ષર). સન્નતિ (સરખી જાતનું).

પ્રાકૃત-ગુજરાતી.

અણ=નહિ. (સંસ્કૃત અનૃતું અપભ્રંશરૂપ છે.)

અણુધડ (અણ=નહિ+ધડ=ધડાએલ; નહિ ધડાએલ, ભાન વિનાનું), અણુખનાવ, અણુસમજ, અણુદીકું, વગેરે.

ક=નહારું. (સંસ્કૃત કુ નું અપભ્રંશરૂપ છે.)

કપૂત (ક=નહારું+પૂત=દીકરો, નહારો દીકરો).

કઢંગ (ક=નહારું+ઢંગ=રીવાજ-ચાલ-ટેવ; ખરાબ ટેવ).

કઢંગુ, કભારજ, કવેળા (ખરાબ વેળા, વખત વિના), વગેરે.

સ=સારું. (સંસ્કૃત સુ નું અપભ્રંશરૂપ છે.)

સપૂત (સ=સારો+પૂત=દીકરો; સારો દીકરો. સન્નત (સારી જાત), (સારી જાતનું), ઉચી જાતનું). સવેળા (સારી વેળા, વખતસર). સકાળ, સકરમી (સારા કર્મવાળો, ભાગ્યશાળી).

સ=ધણું. (સંસ્કૃત સુ નું અપભ્રંશરૂપ છે.)

સકોમળ (સ=ધણું+કોમલ=કોમળ; ધણું કોમળ, નાનુક). સકુમાર (સ=ધણું+કુમાર=નાનું-કોમળ; ધણું કોમળ, નાનુક).

ફારસી પૂર્વગ.

કમ=ઓછું. કમખખત (કમ=ઓછું+ખખત=નશીય; ઓછું-હલકું નશીય છે જેતું, ભાગ્યહીન). કમનશીય, કમઅક્લ, કમજોર, વગેરે.

ગેર=નહિ. ગેરહાજર (ગેર=નહિ+હાજર; હાજર નહિ તે). ગેરવાજખી, ગેરમરજી (મરજી નહિ તે, નાખુશી), વગેરે.

ગેર=ઉલટું. ગેરકાયદે (ગેર=ઉલટું+કાયદે=કાયદાથી ઉલટું). ગેરરસ્તે, ગેરધનસાફ, ગેરફાયદો, ગેરઆખર, ગેરસમજ, વગેરે.

ગેર=ખરાબ. ગેરવસ્ત્રે (ગેર=ખરાબ+વસ્ત્રે=હાલત; ખરાબ હાલત છે જેની, ખરાબ હાલતમાં પડેલું, ખોવાએલું), ગેરબંદોગસ્ત, ગેરવર્તણુક, વગેરે.

ના=નહિ. નાદાન (ના=નહિ+દાન=ડાહ્યો; ડાહ્યો નહિ તે, મૂંઝે). નાસાયક, નાહિમ્મત, નાઉમેદ, નારાજ, વગેરે.

નેક=પવિત્ર-ભલું. નેકનામ (નેક=પવિત્ર-ભલું+નામ; પવિત્ર-ભલું છે નામ જેનું), નેકનજર (પવિત્ર-ભલી-છે નજર જેની), નેક-ચાચ, નેકનામદાર, વગેરે.

બદ=ખરાબ. બદમો (બદ=ખરાબ+મો=વાસ, ખરાબ વાસ, દુર્ગંધ, અપકીર્તિ). બદનામ (ખરાબ છે નામ જેનું), બદચાલ, બદસિકલ, વગેરે.

બિન=વિના. બિનગુનાહ (બિન=વિના+ગુનાહ=વાંક; વાંક વિના). બિનઅપરાધ, બિનસમજ, બિનચારસ, વગેરે.

બે=વિના. બેઅદબ (બે=વિના+અદબ=મર્યાદા-વિવેક-સંવ્યતા; સંવ્યતા વિનાનો). બેશરમ, બેભાન, બેદેદ, બેદેદ, વગેરે.

બે=ઉલટું, બેકાયદે (બે=ઉલટું+કાયદે=અવધાની ઉલટું, ગેરકાયદે). બેસમજ, બેઆગર, વગેરે.

બે=ખરાબ. બેહાલ (બે=ખરાબ+હાલ=હાલત; ખરાબ હાલ, ખરાબ હાલત છે જેની), બેઠંગું (ખરાબ ઢંગવાળું, ઢંગવિનાનું), બેડોળ (ખરાબ ડોળ-આકારવાળું).

લા=વિના. લાઇલાજ (લા=વિના+ઇલાજ=ઉપાય; ઉપાવિના, ઉપાય વિનાનું, નિરુપાય).

સર=માથું-મુખ. સરહદ (સર=માથું+હદ=સીમા; માથાની-છેવટની સીમા). સરસૂમો (મુખ્ય સૂમો), સરકારફેન), વગેરે.

(બધા પૂર્વગનું જ્ઞાન થતા આ હકીકત માર્ગદર્શક છે.)

શબ્દભંડોળ.

સમાસ, પ્રલય, અને ઉપસર્ગનું પુનરાવર્તન થાય એ હેતુથી નીચે કેટલાક શબ્દો લખી તેમની વ્યુત્પત્તિ કરી બતાવી છે. તેને મળતા બીજા શબ્દોની તેવી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરવાની વાત ધ્યાનમાં રાખવી. નીચેના લખાણમાં ઉપસર્ગ, સંસ્કૃત ધાતુ, અને પ્રલય દેવનાગરી અક્ષરમાં બતાવવા સાથે ફારસી ઉપસર્ગ ને પ્રલય માટે સૂચન કર્યું છે. થોડો વિકાર પામેલ કેટલાક શબ્દના મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ અને કેટલાકના ધાતુ છેવટે બતાવેલ છે.

અકર્મક. અ=નહિ+કર્મ=કર્મ+ક પ્રલય. કર્મ વિનાનું.

અકરમાત. અ=નહિ+કરમાત=કોષથી; કોષથી નહિ, આર્થોતું.

અક્ષાંશ. અક્ષ=વિષુવરેખાની બન્ને તરફ (ઉત્તરે કે દક્ષિણે)

હરકોષ્ઠ સ્થાનનું દૂરપણું+અંશ=ભાગ; વિષુવરેખાની કોષ્ઠ

તરફ હરકોષ્ઠ જગ્યાનું અંતર.

અક્ષાંશવૃત્ત. અ+શ+વૃત્ત=વર્તુલ; અક્ષાંશમાં થઈને જનારું વૃત્ત.

અગમ્ય. અ=નહિ+ગમ્ય=જઈ શકાય-જાણી શકાય-એવું;

ન જાણી શકાય એવું. (ગમ્=જવું.)

અગિયારમું. અગિયાર+મું અનુક્રમવાચક પ્રલય; પહેલેથી

જેનો નંબર અગિયારમો આવે તે, મુઆ પછી કેટલીક જ્ઞાતિમાં અગિયારમે દિવસે શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરવામાં આવે છે માટે તે દિવસ, કારજ.

અમિદાહ. અમિ+દાહ=જાળવું તે; અમિવડે જાળવું તે, મુ-

હાને જાળવાની ક્રિયા. (દહ્=જાળવું).

અગ્નિરથ અગ્નિ+રથ; અગ્નિના જોરથી ચાલતો રથ, આગગાડી.

અધૌર. અ=નહિ+ધૌર=ખીલામણું; જેનાથી ખીણું કાંઈ

લામણું નહિ તે, ધણું લેવું કર.

અંગઉધાર. અંગ+ઉધાર; શરીર ઉપર ઉધાર, વચન અને વ્યવહારપર વિશ્વાસ રાખી નાણાં ધીરવાં તે.

અંગરખું. અંગ+રખું=રક્ષણ કરનાર; શરીરને જાળવનાર-રક્ષણ કરનાર; (અંગરક્ષક).

અચળ. અ=નહિ+ચલ=ચાલ્યું જાય-નાશ પામે તેવું; નહિ ખસનાર, સ્થિર, દૃઢ, પર્વત. (ચલ્=ચાલવું-જવું.)

અચાનક. અ=નહિ+ચાનક=ચેતવણી-કાળજી-ખબર; ખબર વિના, અકસ્માત, ઝોચીતું, એકાએક.

અટકચાળું. અ=નહિ+ટક=ટકવું+ચાળું=ચાળા કર્યા કરનાર; ટકે નહિ અને ચાળા કર્યા કરે તે.

અડપલો. અડ=આડું+પલો=પળનાર-પલાયન કરનાર, આડું પલાયન કરનાર, અટકચાળો.

અણીશુદ્ધ. અણી+શુદ્ધ. અણી પણ શુદ્ધ છે જેની, ખિલ-કુલ સહીસલામત, અખંડ.

અતીત. અતિ=પેલી તરફ=જવું+ત ભૂ. કૃ. પ્ર.; પેલે પાર ગએલો, સાધુ, બાવો.

અધિકાર અધિ=અધિક+કૃ=કરવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; અધિક રીતે કરવું તે, સત્તા, અમલ.

અધીર. અ+ધીર=ધીરો; ધીરજવાળો નહિ તે, અધીરો, ઉતાવળો, આકળો.

અધીશ. અધિ=અધિક-મોટો+ઈશ=પ્રકાશનાર-રાખ; અધિક પ્રકાશનાર, મોટો રાખ.

અનકોટ. અન+કોટ=કોઠાર-ઢગલો; અનનો-અનાજના તૈયાર કરેલ પકવાન વગેરેનો-ઢગલો. (અન્નકોષ્ઠ.)

અનહદ. અન=નહિ+હદ=છેડો; જેનો છેડો નહિ તે, હદ વિનાનું, ધણું.

અનાસ્થા. અન=નહિ+આસ્થા=શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ; વિશ્વાસ નહિ

તે, અશ્રદ્ધા, અવિશ્વાસ. (સ્થા=રહેવું.)

અનુકૂળ. અનુ=પાસે+કૂલ=કાંઠો, કાંઠા પાસેનું, મળતું, સહાયરૂપ, મદદગાર.

અનુ=પાછળ+કૂલ=અંધન-વળગતું તે, પાછળ આવરણ, સ્નેહવડે સાથે-પાછળ અંધાએલ, મળતું, સહાયરૂપ, મદદગાર.

અનુનાસિક. અનુ=સાથે+નાસિકા=નાક; નાકની સાથે-નાકમાં થઈને નીકળતા ઉચ્ચારવાળા વ્યંજન.

અનુપમ. અનુ=નહિ+ઉપમા=તુલના-સરખામણી; જેને કાંઈની ઉપમા આપી શકાય નહિ તે, અધિક સુંદર.

અંતઃકરણ. અંતઃ=અંદર+કરણ=કરનાર અંદરથી કરનાર; જ્ઞાનેન્દ્રિય, અંદરની જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન, ચિત્ત.

અંતઃપટ. અંતઃ=વચ્ચે+પટ=લૂગડું; વચ્ચેનું વસ્ત્ર, પડદો.

અંતઃપુર, અંતઃ=અંદર+પુર=શહેર; અંદરનું શહેર; સ્ત્રીઓને રહેવાનું અંદરનું મકાન, જનાનો.

અંતર્બહિર્લાપિકા. અંતર્=અંદર+મહિર્=બહાર+લાપિકા=બોલનાર; અંદર અને બહારથી જુદા જુદા અર્થનો બોધ કરનાર કવિતા. (લપ્=બોલવું.)

અંતર્યામી. અંતર્=માંહે+યામી=અટકાવનાર; માંહેથી અટકાવનાર, પરમાત્મા. (યમ્=અટકાવવું.)

અંતવાન. અંત=છેડો+વાન=વાળું; છેડાવાળું, હૃદવાળું, અંતવાન.

અંધકાર. અંધ=આંધળું+કુ=કરવું+અ ક. વા. પ્ર.; આંધળાં કરનાર, અંધારું, અજ્ઞાન.

અનદાતા. અન=અનાજ+દાતા=આપનાર; અનાજ આપનાર, જીવાડનાર.

અનાશય અન+આશય=આધાર; અનને રાખવાનું પેટમાં-હેતું સ્થાન.

અપકાર. અપ=ખોડું+કુ=કરવું+અ કિ.વા.પ્ર; ખોટી રીતે

કરવું તે, ઉપકારને બદલે અવગુણ કરવો તે.

અપંગ. અપ=ખોટું+અંગ=શરીર-અવયવ; ખોટો છે અવયવ જેનો. (અપંગ).

અપરાધ. અપ=ઉલટું+રાધ્=પ્રસન્ન કરવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.;

પ્રસન્ન કરવાથી ઉલટું, નાખુશ કરવું તે, ગુનો, વાંક.

અભિમાન. અભિ=મિથ્યા+માન=માન; ખોટું માન, ગર્વ, અહંકાર.

અભિષેક. અભિ=ઉપર+સિચ્=છાંટવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; દેવ કે રાજા ઉપર પુષ્પ, અક્ષત, વગેરે છાંટવું તે.

અમૂલ્ય. અ=નહિ+મૂલ્ય=કિંમત; જેની કિંમત ન થઈ શકે તે, ઘણી કિંમતવાળું.

અર્ધવિરામ. અર્ધ=અર્ધુ=વિરામ+વીસામો; અર્ધો-સાધારણ શ્વાસ લેવાય એટલું અટકવું એમ બતાવનાર (;) આવું ચિહ્ન કરવામાં આવેછે તે.

અવગતિ. અવ=નીચું+ગતિ=જવું તે; નીચે જવું તે, જ્ઞાન, હલકી-માઠી-ગતિ.

અવદશા. અવ=ખરાબ+દશા=હાલત; ખરાબ હાલત, ભુંડા હાલ.

અવસ્થા. અવ+સ્થા=રહેવું તે+અ ક્રિ. વા. પ્ર.+આ ના. જ્ઞ. દ. પ્ર.; રહેવું તે, સ્થિતિ.

અવ્યય. અ=નહિ+વ્યય=ખર્ચ-ફેરફાર; જેને ખર્ચ-ફેરફાર નથી તે, પોતાના મૂળરૂપમાં રહેનાર.

અહંકાર. અહં=હું+કૃ=કરવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; હું હું કરવું તે, અભિમાન.

આકાર. આ=મર્યાદા+કૃ=કરવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર. મર્યાદા થવી તે, રૂપ.

આગમન. આ=ઉલટું+ગમન=જવું તે; જવાથી ઉલટું, આવવું તે.

આગ્રાંકિત. આગ્રા=આણુ-હુકમ+અંકિત=ચિહ્ન-નિશાની કરા-
એલ; આગ્રાવડે નિશાની કરાએલ, આગ્રા પાળનાર.
આમોહવા. આમ+પાણી+હવા=પવન; પાણી અને પવન,
હવાપાણી.

આરંભ. આ=મર્યાદા+રંમ્=શરુ કરવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; મ-
ર્યાદામાં શરુ કરવું તે, શરુઆત.

આરોગ્ય. અરોગ=નીરોગી+અ ભા. વા. પ્ર.; નીરોગીપણું,
શરીરની સુખાકારી, તનદુરસ્તી.

આવક. આવ=આવવું+ક ક્રિ. વા. પ્ર.; આવવું તે, પેદાશ,
આયાત.

આસ્તિક. અસ્તિ=હે+ઠ્ઠ સ. દ. પ્ર.; હે વાળો, પરમેશ્વર હે
એમ માનનાર.

ઘંગિઝસ્તાન. ઘંગલ=અંગ્રેજ+સ્તાન=ઠેકાણું; અંગ્રેજ વગેરેનું
રહેવાનું ઠેકાણું, યુરોપ.

ઉંચાણ. ઉંચુ+આણ ભા. વા. પ્ર.; ઉંચાપણું, ઉંચાઈ, ઉંચી
જગો, ટેકરી.

ઉત્કંઠા. ઉત્=ઉંચે+કંઠ=ઠોક+આ ના. ભા. દ. પ્ર.; ઉંચે ઠોક
કરવી તે, આતુરતા.

ઉત્થાપન. ઉત્=ઉલટું+સ્થા=સ્થાપવું-એસારવું-તે, સ્થાપવાથી
ઉલટી ક્રિયા, ઉઠાવવું તે.

ઉત્પત્તિ. ઉત્=ઉપર+પદ્=પેદા થવું+તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; ઉપર-
બહાર પેદા થવું તે, પેદાશ.

ઉત્પાત. ઉત્=ઉલટું+પાત=પડવું તે; ઉલટી રીતે પડવું તે,
તોફાન, ઉપદ્રવ. (પત્=પડવું.)

ઉદ્ધાર. ઉત્=ઉપર-બહાર+દ્ધ=હરવું-લઈ લેવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.;
બહાર લઈ લેવું તે, બહાર કાઢવું તે, છુટકો.

ઉદ્યોગ. ઉત્=બહાર+યોગ=એડાવું તે; બહાર એડાવું તે, કા-

મ, ધંધો, વ્યાપાર, ઉદ્યમ, રોજગાર.

ઉન્મત્તાઇ. ઉન્મત્ત=તોફાની+આઈ ભા. વા. પ્ર.; તોફાનીપણું, તોફાન.

ઉન્હાળો. ઉન્હું+આહો કાળવાચક પ્રત્યય; તાપનો વખત.
(ઉષ્ણકાલ).

ઉપકાર. ઉપ+કૃ=ભણું કરવું=અ ક્રિ. વા. પ્ર.; કોઇનું ભણું કરવું તે, ગુણ, પાડ.

ઉપગ્રહ. ઉપ=સરખું+ગ્રહ; ગ્રહ સરખું, ગ્રહ જેવા બીજા પદાર્થો, રાહુ-કેતુ-ચંદ્ર વગેરે.

ઉપનેત્ર. ઉપ=ઉતરતા દરજ્જાનું+નેત્ર=આંખ; ઉતરતા દરજ્જાની આંખ, અસ્મા.

ઉપપુરાણ. ઉપ=નાનું+પુરાણ=વાર્તા અને બોધમય ધર્મપુસ્તક; નાનાં વાર્તામય ધર્મપુસ્તક.

ઉપમા. ઉપ=પાસે+મા=માપવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; આ ના. ગા. દ. પ્ર.; કોઇ વસ્તુને બીજી વસ્તુ પાસે-સાથે-માપવી-સરખાવવી તે, તુલના, સરખામણી.

ઋષિપંચમી. ઋષિ+પંચમી; ઋષિની પાંચમ, ભાદરવા સુદિ પ ના દિવસે મુખ્ય કરી ઋષિ તથા પુરુષે કરવાનું વ્રત.

એકચિત્ત. એક+ચિત્ત=મન-ધ્યાન; એકજ ધ્યાન, અસાધર ધ્યાન છે જેનું.

એકાંત. એક+અંત; એકજ છે છેડો જેનો, એકલું હોનાર, કોઇ ન હોય તેવી જગ્યા, ખાનગી મસજીત.

એકાંતવાસ. એકાંત+વાસ=રહેવું તે-રહેણાણ; કોઇ ન હોય તેવી જગ્યામાં રહેવું તે.

એક્ય. એક+ય ભા. વા. પ્ર.; એકપણું, એકકા થવું તે, સંપ.

એશ્વર્ય. ઇશ્વર=મોટો-પ્રભુ+ય ભા. વા. પ્ર.; મોટાઇ, પ્રભુપણું.

ઓચીંતું. અ=નહિ+ચીંતું=ધારેલું-વિચારેલું; નહિ ધારેલું, અ-
કરમાત્, એકાએક. (અર્ચિતિત).

ઔદીય. ઉદીય=ઉત્તર દિશા+અ વિ. સં. દ. પ્ર.; ઉત્તર દિ-
શામાં હોનાર, મૂળે ઉત્તરમાં રહેનાર બ્રાહ્મણો, ઔદીય.
કઠોરતા. કઠોર=સખ્ત નિર્દય+તા ભા વા, પ્ર.; સખ્તપણું,
નિર્દયતા.

કદાવર. કદ+આવર=રાખનાર;- ફા. પ્ર.; કદ રાખનાર, કદ
રાખનાર, કદવાળું, મોટું.

કમરબંધ. કમર=કેડ+બંધ=બાંધવું તે-બાંધવાનું; કેડે બાંધ
વાનું, કમરપટ્ટો, કમરબંધ.

કાપણી. કાપ=કાપવું+ણી કિ, વા પ્ર.; કાપવું તે, કાપવાની ક્રિયા.

કામગીરી. કામ+ગીરી=પણું-ફા. પ્ર; ભા. વા. પ્ર.; કામ,
રોજી, ધંધો.

કાલિદાસ. કાલિ=એક દેવી+દાસ; કાલિ નામની

દેવીનો દાસ, એ નામનો એક પ્રખ્યાત કવિ.

કાવ્ય. કવિ+ય વિ. સં. દ. પ્ર.; કવિથી થએલું, કવિએ
કરેલું કામ, કવિતારૂપી અથવા ગદ્યપદ્યમય લખાણ.

કીર્તિમાન. કીર્તિ=આગરુ+માન=વાળો સં. દ. પ્ર; આગરુવા

જો, કીર્તિવંત, કીર્તિમંત, કીર્તિમંત, કીર્તિમાન.

કુંભકર્ણ. કુંભ=ધડો+કર્ણ=કાન; ધડાજેવા કાન છે જેના,
રાવણુનો એક ભાષ.

કુંભાર. કુંભ=ધડો+અ ર ક. વા. પ્ર.; કરનાર. (કુંભકાર).

કુલીન. કુલ=સારું કુલ+જન વિ. સં. દ. પ્ર; સારા કુળમાં
ઉત્પન્ન થએલ, કુળવાન.

કૃત. કૃ=કરવું+ત ભૂ. કૃ. પ્ર.; કરેલું, કરાએલું.

કૃતકૃત્ય કૃત=કરેલું-કરાએલું+કૃત્ય=કામ; કરાએલું છે કામ
જેનાથી, કૃતાર્થ.

કૃતમ્. કૃત=કરેલું+મ્=હણી નાંખનાર-ભૂલી જનાર; કરેલા

ઉપકારને બૂલી જનાર, ઉપકારને બદલે અપકાર કરનાર,
નિમકહરામ, હરામખોર, ભૂલુહરામી.

કૃતશ. કૃત.=કરેલું+શ=જાણનાર; કરેલા ઉપકારને જાણનાર,
નિમકહલાલ. (જ્ઞા=જાણવું.)

કૃતાર્થ. કૃત=કરાએલ-સધાએત્ર+અર્થ=મતલબ; સધાએલ છે
મતલબ જેણે.

કૃપાવંત. કૃપા=મહેરખાની-દયા+વંત્=વાળો સં. દ. પ્ર.; મ-
હેરખાનીવાળો, દયાળુ.

કેદખાનું. કેદ=કેદ કરવો તે+ખાનું=ઠેકાણું-ફા. પ્ર.; કેદ કરવાનું
-કેદીઓને રાખવાનું ઠેકાણું, જેલ.

કેળવણી. કેળવ=કેળવવું+ણી ક્રિ. વા. પ્ર.; કેળવવું તે, વિ-
દ્યા, જ્ઞાન, કેળવવાની જે રીત તે, તાલીમ.

કૈલાસવાસી. કૈલાસ=સ્વર્ગ-શિવનું ધામ+વાસી=વસનાર; કૈલા-
સમાં રહેનાર, શિવ, મરી ગએલ માણસ.

કોટવાળ. કોટ=કિલ્લો+વાળ (પાલ)=પાળનાર; કોટ-કોટ-
માં રહેનાર માણસોનો સંપ-જાળવનાર, બંદોબસ્ત રાખ-
નાર, સરકારી પોલીસ.

કૌરવ. કુરુ=એક રાજાનું નામ+અ સં. દ. પ્ર.; કુરુ રાજાથી
ઉત્પન્ન થએલ, કુરુના વંશજો, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધન વગેરે.
ક્ષમા. ક્ષમ્=માફ કરવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.+આ ના. જા. દ.
પ્ર.; માફ કરવું તે, માફી.

ક્ષીણતા. ક્ષીણ=ધસાએલ+તા ભા. વા. પ્ર.; ક્ષીણપણું, ધ-
સારો, ક્ષય.

ક્ષેત્ર. ક્ષિ=રહેવું+ત્ર સ્થળ વા. પ્ર.; રહેવાનું સ્થળ, આજી-
વિકા મેળવવાનું સ્થળ, ઘર, ભૂમિ, ખેતર, લડાઇનું સ્થળ.

ખટાશ. ખાટું+આશ ભા. વા. પ્ર.; ખાટાપણું

ખનિજ. ખનિ=ખાણ+જ=પેદા થનાર; ખાણમાંથી પેદા થ

નાર, ધાતુ-પત્થર-વગેરે.

ખાડિકડ. ખાડિ=ખાવું તે+કડ=વાળો-કરનાર; ખા ખા કરનાર, ખાડિધર.

ખુબમજ. ખુગ=સારું-ધણું+મજ=આનંદ; ધણો આનંદ.

ખુશખો. ખુશ=સારું+ખો=વાસ; સારી વાસ, સુગંધ.

ગંજવર. ગંજ=ઢગણો+આવર=રાખનાર-ફા. પ્ર.; ગંજ રાખનાર, મોટું.

ગતિ. ગમ્=જવું+તિ કિ. વા. પ્ર.; જવું તે, ગતિ, હાલત, અવસ્થા.

ગ્રંથકર્તા. ગ્રંથ=પુસ્તક+કર્તા કરનાર; પુસ્તક કરનાર, ગ્રંથકાર, પુસ્તકકાર.

ગવૈયો. ગા=ગાવું+વૈયો ક. વા. પ્ર.; ગાનાર, ગાવાની રીત બાણુનાર

ગાડીવાન. ગાડી+વાન=વાળો-ફા. પ્ર.; ગાડીવાળો, ગાડી રાખનાર

ગામડું. ગામ=શહેર+ડું લઘુતા વાચક પ્ર.; નાનું શહેર, નાનું ગામ.

ગિરેખત. ગિરે=ગીરવી આપવું-ધરેણે આપવું તે+ખત=લખાણ; ધરેણે આપ્યા બાખતનું લખાણ.

ગીત. ગૈ=ગાવું+ત ભૂ. કૃ. પ્ર.; ગાયેલું, ગાયન, લગ્ન વગેરે પ્રસંગમાં ઘેરાં ગાય છે તે.

ગુંચવણ. ગુંચવવું-ગુંચવાવું+જ કિ. વા. પ્ર.; ગુંચવાવું. મુંઝવું તે, ગુંચવાડો, મુંઝવણ.

ગુંદરીડિ. ગુંદર+ઈડું સ્થાન વા. પ્ર.; પત્તાળેલો ગુંદર રાખવાનું વાસણ.

ગુજરાતી. ગુજરાત+ઈ સં. દ. પ્ર.; ગુજરાતનું, ગુજરાતને લગતું. ગુજરાન. ગુજર=ગુજરો કરવો+આન કિ. વા. પ્ર.; ગુજરો કરવો તે, નિભાવ.

ગુરુત્વ. ગુરુ=ભારે મોટું+ત્વ બા. વા. પ્ર.; ભારેપણું, મોટાઈ, ભાર.

ગૃહસ્થ. ગૃહ=ઘર+સ્થ=રહેનાર; ઘરમાં રહેનાર, પૈસાદાર, આ-
બરુદાર માણસ. (સ્થા=રહેવું.)

ગેરરસ્તે. ગેર=ઉલટું+રસ્તે; ઉલટે-આડે રસ્તે, ખોટે માર્ગે.
ગોઠવણ. ગોઠવ=ગોઠવવું+ણ ક્રિ.વા.પ્ર.; ગોઠવવું તે, બંદોબસ્ત.
ગોરસ. ગો=ગાય+રસ=રસ; ગાયે આપેલ દૂધનો બનાવેલ
રસ, દહીં, દહીંનું માટલું.

ગોળાર્ધ. ગોળ+અર્ધ; ગોળાનું અર્ધું, અર્ધો ગોળો.

ઘટિકાયંત્ર. ઘટિકા=ઘડી-વખતનું માપ+યંત્ર; વખતનું માપ
જણાવનાર યંત્ર, ઘડિયાળ.

ઘેલાપણું. ઘેલો=ગાંડો+પણું ભા. વા. પ્ર.; ગાંડાપણું, ગાંડપણ.
ચતુર્વર્ણ. ચતુર્=ચાર+વર્ણ=જાત; ચાર જાત, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ-
ય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર.

ચળકાટ. ચળક=ચળકવું+આટ ભા. વા. પ્ર.; ચળકવું તે,
ઝગઝગાટ.

ચક્ષમા. ચક્ષમ=આંખ+આ સાધન વા. ફા. પ્ર.; આંખે રા-
ખવાનું સાધન, જોવાનું સાધન.

ચાંદલો. ચાંદ=ચાંદો+લો લધુતા વા. પ્ર.; નાનો ચાંદો, ચાં-
દાના આકારનું કંકુનું ટીલું.

ચિંતાતુર. ચિંતા=ચિંતર+આતુર=પીડાતો; ચિંતાવડે પીડાતો.
ચોટીદાર. ચોટી+રખવાળી-ખજર+દાર=વાળો-રાખનાર, ફા.
પ્ર.; ખજર રાખનાર, ચોડિયાત.

ચોપડી. ચો=ચાર+પડી=પડવાળી; ચાર પાનાંવાળી, ચાર કે
અધિક પાનાંવાળી.

ચોદ્રાળ. ચો=ચાર+દ્રાળ=દ્રાળીઆં; ચાર દ્રાળીઆં જેમાં ભે-
ગાં સાંધેલ હોય છે તે.

ચોમાસું. ચો=ચાર+માસું=માસવાળું; ચાર માસનો સમુદાય,
અશાહ-શ્રાવણ-ભાદરવા-અને આસો માસનો સમુદાય.

છેદન. છિદ્=કાપવું+અન ક્રિ. વા. પ્ર.; કાપવું તે, કાપ.
 છેદનખિંદુ. છેદન=કાપ+ખિંદુ; જ્યાં બે લીટીઓ એક બી.
 બને છે તે ખિંદુ.

જન્મખોડ. જન્મ+ખોડ=ખામી; જન્મથી જે ખામી હોય તે.
 જમાખર્ચ. જમા=જમે-આવવું+ખર્ચ=ઉધાર-જવું; જમેક.
 ધાર, આવકજવક.

જમાખર્ચી. જમાખર્ચ+ઈ સં. દ. પ્ર.; જમાખર્ચવાળી, જે.
 તું નામું જમા અને ઉધાર બંને તરફ લખાયતેવી રકમ.
 જોરાવર. જોર=મળ+આવર=રાખનાર કા. પ્ર.; બળ રાખ-
 નાર, બળવાળું.

જાતિ, જ્ઞા=જાણવું+તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; જાણવાપણું, જેનાથી
 જાણવાપણું-ઓળખાવાપણું-ઉત્પન્ન થાય છે તે, નાત, જાત.
 જાન. જ્ઞા=જાણવું+અન ક્રિ. વા. પ્ર.; જાણવું તે, સમ-
 જ, બુદ્ધિ.

ઝગઝગાટ. ઝગઝગ=ચળકવું-પ્રકાશવું+આટ લા. વા. પ્ર.;
 પ્રકાશવું તે, પ્રકાશ, ચળકાટ.

ઝળઝળીઉં. ઝળઝળ=પ્રકાશવું+ઈઉં ક્રિ. વા. પ્ર. પ્રકાશ, સૂ-
 ર્ય ઉગ્યા પહેલાં અને આથમ્યા પછી જે ઝાંખો પ્રકાશ
 રહે છે તે.

ઝાડવું. ઝાડ+વું લઘુતા વા. પ્ર.; નાતું ઝાડ.

ટકાઉ. ટક=ટકવું+આડ યોગ્યતા દ, પ્ર.; ટકી શકે તેવું,
 લાંબો વખત રહી શકે તેવું.

ટકાવ. ટક=ટકવું+આવ ક્રિ. વા. પ્ર.; ટકવું તે, લાંબો વ-
 ખત ટકવું તે.

ઠગાઇ. ઠગ=ઠગારો-લુચ્ચો+આઈ લા. વા. પ્ર.; ઠગારાપણું,
 લુચ્ચાઇ.

ડહાપણુ. ડાહ્યું+પણ લા. વા. પ્ર.; ડાહ્યાપણું, સમજણ, બુદ્ધિ.

કુમકી. કુમ=કુમવું+કી ક્રિ. વા. પ્ર.; કુમવું તે, કુમકી.
 ઢાંકણ. ઢાંક=ઢાંકવું+ણ સાધન વા. પ્ર.; ઢાંકવાનું સાધન,
 ઢાંકનાર.

તથપિ. તથા=તેમ+અપિ=પણ; તેમ પણ, તેપણ.

તદપિ. તદ્=તે+અપિ=અણ, તે પણ, તોપણ.

તનવંત. તન=શરીર+વંત્=વાળો-સં. દ. પ્ર.; શરીરવાળું,
 તનવંત, દેહધારી.

તીરંદાજ. તીર=પાણી+અંદાજ=રેંકનાર-ફા. પ્ર.; તીર રેંક-
 નાર, તીર રેંકવામાં કુશળ.

તીરપાછ. તીર=ત્રણ+પાછ=પગ-ચરણ; ત્રણપગવાળી ઘોડી.

તીર્થરૂપ. તીર્થ=કાશી વગેરે પવિત્ર સ્થળ+રૂપ=મરાખર;
 તીર્થ સરખા, પૂજવાયોગ્ય.

તેજસ્વી. તેજસ્=તેજ+વિન્ સં. દ. પ્ર.; તેજવાળું.

થાણદાર થાણ=થાણું+દાર=વાળો-ફા. પ્ર.; થાણાવાળો,
 થાણું સાચવનાર, એક સરકારી અમલદાર.

દક્ષિણોત્તરવૃત્ત. દક્ષિણ+ઉત્તર+વૃત્ત; દક્ષિણથી ઉત્તરમાં જ-
 નારાં વૃત્ત, રેખાંશવૃત્ત.

દશકો. દશ+કો સમુદાય વા. પ્ર.; દશનો સમૂહ.

દારુમાજ. દારુ+માજ=પીનાર-ફા પ્ર.; દારુ પીનાર, દારુડિઓ.

દીવાદાંડી. દીવા+દાંડી=પાંખલો; સમુદ્રમાં દીવો રાખવા માટે
 કરેલ ઉંચો સ્તંભ.

દુઃખી. દુઃખ+ઈન્ સં. દ. પ્ર.; દુઃખવાળું, પીડાતું.

દુરુપયોગ. દુર્=નહારું+ઉપયોગ=અપ; નહારો ઉપયોગ, ખો-
 ટા ઉપયોગ, અવળો ઉપયોગ.

દુર્બળ. દુર્=ખોટું+બળ=જોર; ખોટું-ઓછું છે બળ જેતું,
 બળપિનાનો.

દૃઢભાજક. દૃઢ=અચળ+ભાજક=ભાગનાર; જે કરતાં વધારે

સાખ્યાનો મોટામાં મોટો સાધારણ નિઃશેષ ભાજક.

દેણુદાર. દેણુ=દેવું+દાર=વાળો-ફા. પ્ર.; દેવાવાળો કરજદાર.
દેવલ. દેવ+લ સ્થાન વા. પ્ર; દેવને રહેવાનું સ્થાન, દેવ-
મંદિર. (દેવાલય).

દેવાલય. દેવ+આલય=સ્થાન; દેવનું સ્થાન, દેવળ.

દેવી. દેવ+ઈ ના. બ. દ. પ્ર.; દેવની સ્ત્રી, દેવરૂપ સ્ત્રી.

દોસ્તી. દોસ્ત=મિત્ર+ઈ ભા. વા. ફા. પ્ર.; મિત્રતા, ભાઈબંધી.

ધણી. ધન=પૈસો-મિલકત+ઈ ના. સં. દ. પ્ર.; મિલકતવાળો,
માલિક. (ધની).

ધર્માધ્યક્ષ. ધર્મ+અધ્યક્ષ=ઉપરિ; ધર્મખાતાનો ઉપરિ, ધર્મગુરુ.

ધુરંધર. ધુરં=ધોંસરીને+ધર=ધારણ કરનાર; ધોંસરીને ધારણ
કરનાર, મોટો, શ્રેષ્ઠ, આગેવાન.

ધૈર્ય. ધીર=ધીરજવાળો+ય ભા. વા. પ્ર.; ધીરાપણું, હિ-
મ્મત, ધીરજ.

નકશીદાર. નકશી=સારું કારીગીરીનું કામ+દાર=વાળો-ફા.
પ્ર.; સારી કારીગીરીવાળું.

નકામું. ન=નહિ+કામું=કામનું; નહિ કામનું, નિરુપયોગી,
નિરર્થક.

નાહમેદ. ના=વિના+ઉમેદ=આશા; આશા વિનાનો, નિરાશ.

નાણાપટ્ટી. નાણું+પટ્ટી=વાળો; પૈસાવાળો, પૈસાદાર.

નાતીલો. નાત+ઈલો સં. દ. પ્ર.; નાતનો, પોતાની જાતનો.

નાનાપ્રકાર. નાના=વિવિધ+પ્રકાર=જાત; વિવિધ પ્રકાર, જાતજાત.

નામાંકિત. નામ+અંકિત=ચિહ્ન-નિશાની-કરાએલ; નામવડે

ઓળખાએલ, પ્રખ્યાત;

નામું. નામ+અંકિત સં. દ. પ્ર.; નામવાળું, જેમાં અમુક મા-

ણસના નામપર લખવામાં આવેછે તે.

નિબંધ. નિ=મોહ+બંધ=અધિનું તે; કાંઈ વિષયનું મર્યાદા

પૂર્વક માંહેથી બંધન કરી લખવું-બોલવું તે.

નિર્ભય. નિર્=વિના+ભય=ભીક; ભીકવિનાનો, નિહર.

નિશ્ચય. નિસ્=નિશ્ચય+ચિ=એકહું કરવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.;

વિચારને નિશ્ચયપૂર્વક એકઠા કરવા તે, નક્કી ઠરાવ.

નિશાળીઓ. નિશાળ+ઈઓ સં. દ. પ્ર.; નિશાળે જનાર, વિદ્યાર્થી.

નીમેભાગે. નીમે=અર્ધુ+ભાગે; અર્ધેભાગે, અર્ધાઅર્ધ.

ન્યાયાધીશ. ન્યાય+અધીશ=ઉપરિ; ન્યાયનો-ન્યાયખાતાનો ઉપરિ, જડજ.

ન્યુહોલાંડ ન્યુ=નવું+હોલાંડ=એક દેશનું નામ; નવો હોલાંડ. પંચાત. પંચ+આયત્ત=એકહું થવું તે, પાંચનું એકહું થવું તે, પાંચે મળી કંઈ વાતચીત-ઠરાવ-કરવો તે.

પડધો. પડ=પાછો+ધો=અવાજ; પાછો અવાજ. [પ્રતિઘોષ]

પડછંદો. પડ=પાછો+છંદો=અવાજ; પાછો-સામો અવાજ.

(પ્રતિધ્વનિ.)

પડજયો. પડ=સામો+જયો; સામોજયો,ઓળો.[પ્રતિચ્છાયા.]

પથારી. પાથર+આરી ક્રિ. વા. પ્ર.; પાથરવું તે, પાથરવાની ક્રિયા, સૂવાની જગ્યા.

પરભાષા. પર=બીજું+ભાષા=બોલી; બીજાની ભાષા, પાર-કી ભાષા.

પરલોક. પર+બીજું+લોક+જગ્યા-સ્થાન; બીજો લોક, સ્વર્ગ.

પરાભય. પરા=ઉલટું+ભૂ=હોવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; ઉલટું હોવું, હાર.

પરિણામ. પરિ=ચોતરફ+નમ્=નમવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; ચો-તરફથી નમવું તે, ચોતરફથી નમીને છેવટ આવવું તે, છેવટ, આખર, ફળ.

પરિમિતિ. પરિ=ચોતરફ+મિતિ=માપ; ચોતરફનું માપ.

પારિશ્રમ. પરિ=ધણું+શ્રમ=મહેનત; ધણી મહેનત, પ્રયત્ન.
પરોપકાર. પર=પારકું+ઉપકાર=ભણું કરવું તે, બીજાનું ભ-
ણું કરવું તે.

પશ્ચાત્તાપ. પશ્ચાત્-પાછળથી+તાપ=દુઃખ; પાછળથી દુઃખ,
પસ્તાવો, વિગાસણ.

પહોળખુણ. પહોળો+ખુણો; પહોળો ખુણો છે જેનો.

પાયત. પચ્ચ=પકવવું+અન ક્રિ. વા. પ્ર.; પકવવું તે, ખા-
ધેણું પચવનાર એક દવા.

પાંડવાદ. પાંડવ+આદિ=શરુઆત-પહેલાં; પાંડવ છે પહેલાં
જેની, પાંડવ વગેરે.

પારિભાષિક. પરિભાષા=અમુક વિષયને લગતી સાંકેતિક ભા-
ષા+શ્લોક સં. દ. પ્ર.; અમુક વિષયને લગતા સાંકેતિક શબ્દો.
પીતાંબર. પીત=પીળું+અંબર=વસ્ત્ર; પીળું વસ્ત્ર; પીળું વ-
સ્ત્ર છે જેનું, વિષ્ણુ.

પુનરાવર્ત. પુનર્=ફરીથી+આવર્ત આવવું તે; ફરીથી આવવું તે.
પુનર્લગ્ન. પુનર્=ફરીથી+લગ્ન=વિવાહ; ફરીથી વિવાહ, બી-
જો વિવાહ.

પેશાઈ. પેશા+આઈ ભા. વા. પ્ર.; પેશાપણું, મોટા અ-
ધિકારીપણું.

પૌત્ર. પુત્ર=દીકરો+અ વિ. સં. દ. પ્ર.; પુત્રથી ઉત્પન્ન થ-
એલ, પુત્રનો દીકરો.

પ્રખ્યાત. પ્ર=અધિક+ખ્યાત=વખણાયેલ; અધિક વખણાયે-
લ, પ્રસિદ્ધ.

પ્રતિકૂલ, પ્રતિ=ઉલટું+કૂલ+કાંઠો-પક્ષ; સામા કાંઠાનું, ઉલટા
-સામા-પક્ષનું, વિરુદ્ધ.

પ્રભુ. પ્ર=શ્રેષ્ઠ રીતે+મૂ=હોવું+૧કિપ્ પ્રત્યય; શ્રેષ્ઠ રીતે હોનાર, પરમાત્મા.

પ્રતિધ્વનિ. પ્રતિ=સામે-પાછો=ધ્વનિ=અવાજ; સામે અવાજ, પડછંદો.

પ્રત્યય. પ્રતિ=પાછળ+અય્=જવું+અ ક. વા. પ્ર.; પાછળ આવનાર, શબ્દની પછી આવી તેના અર્થમાં ફેરફાર કરનાર.

પ્રશ્નોત્તર. પ્રશ્ન=સવાલ+ઉત્તર=જવાબ; સવાલ અને જવાબ. પ્રાણધાતક. પ્રાણુ=જીવ+ધાતક=નાશ કરનાર; જીવનો નાશ કરનાર, શિકારી.

પ્રાર્થના. પ્ર=શ્રેષ્ઠરીતે+અર્ચ્+માગવું=અન ક્રિ. વા. પ્ર.+આ ના. જા. દ. પ્ર.; શ્રેષ્ઠરીતે માગણી, માગણી, વિનય અને સ્તુતિ સાથે માગણી.

બગીચો. બાગ+ઈચ્છો લઘુતાવાચક ફા. પ્રત્યય; નાનો બાગ, ઉપવન.

બંડખોર. બંડ=બળવો+ચોર=કરનાર ફા. પ્ર.; બળવો-હુલ્લડ કરનાર.

બદસુરત. (ફા.) બદ=ખરાબ+સુરત=ચહેરો; ખરાબ છે ચહેરો જેનો, ખરાબ સિકલવાળું.

બનાવટ. બનાવ=બનાવવું+અટ ભા. વા. પ્ર.; બનાવવું તે.

બિનરોજગાર (ફા.) બિન=વિના+રોજગાર=ધંધો; ધંધાવિનાનો.

બીહીકણ. બીહી=બાવું+કણ ક. વા. પ્ર.; બીહનાર, ભય પામનાર, નરમ સ્વભાવનું; બીહીક+ણ પ્રત્યય; બીહનાર, ભય પામનાર.

બાળપણવન. બાળપ=વરાળ+બવન=થવું તે; વરાળ થવાની

૧ કેટલીક વખતે ધાતુમાં ફેરફાર નહિ થતાં ક્રિયા કે કર્તાનો અર્થ થાયછે ત્યારે કિપ્ પ્રત્યય લાગ્યો કહેવાય છે.

ક્રિયા. (બાહ્યીભવન.)

બાહ્યગોળ. બાહ્ય=બહારનું+ગોળ; બહારથી ગોળ.

બેગડો. બે+ગઢ; બે ગઢ જિત્યા છે જેણે, બે ગઢ (જુના-ગઢ અને ચાંપાનેર) જિતનાર એક રાજા.

બેનમુન. (ફા) બે.=વિના+નમુન=નમુનો; નમુના વિનાનું, જેની બરાબર બીજો નમુનો નથી તે, સુંદર.

બોલી. બોલ=બોલવું+ઈ ક્રિ. વા. પ્ર.; બોલવું તે, બોલવાની રીત, ભાષા.

ભક્ત. મજ્ઞ=ભજવું+ત ભૂ. કૃ. પ્ર.; ભજેલો, પરમેશ્વરને ભજેલો છે જેણે, ભગત.

ભક્તિ. મજ્ઞ+ભજવું=તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; ભજવું તે, ભજન.

ભવિષ્યકાળ. ભવિષ્ય=આવવાનું-થવાનું+કાલ=વખત; આવવાનો વખત.

ભાગ્યશાળી. ભાગ્ય=નશીબ+શાલી=ચાલો; ભાગ્યવાળો, નશીબદાર.

ભાગ્યહીન. ભાગ્ય=નશીબ+હીન=તજાએલો; ભાગ્યથી તજા-એલો, ભાગ્યવિનાનો, કમનશીબ.

ભાગક. મજ્ઞ=ભાગવું+અક ક. વા. પ્ર.; ભાગાકારમાં ભાગનારી સંખ્યા.

ભાગ્ય. મજ્ઞ+ભાગવું+ય યોગ્યતાદર્શક પ્રત્યય; ભાગવા-યોગ્ય, ભાગાકારમાં જેને ભાગવાની હોય તે સંખ્યા.

ભુજંગ. ભુજંગ=ચાંકું+વાંકું+ગ (ગમ્+અ)=જનાર; વાંકુવાંકું જનાર-ચાલનાર, સર્પ.

ભૂમિતિ. ભૂ=પૃથ્વી+મિતિ=માપ; પૃથ્વીનું માપ, પૃથ્વીને માપવાની વિધા.

ભોજન. મુજ્ઞ=ખાવું+અન ક્રિ. વા. પ્ર.; ખાવું તે, ખાંધાનું, જમણું.

ભોજનશાળી. ભોજન=જમવું તે+શાલ=ઠેકાણું; જમવાનું

ઠેકાણું, રસોડું.

મધ્યમ્. મધ્ય=વચ્ચે+મ સં. દ. પ્ર.; વચ્ચેનું, વચ્ચું, સાધારણ.
મંદવાડ. માન્દો+વાડ ભા. વા. પ્ર.; માંદાપણું, માંદગી, ખિમારી.
મહાજન. મહા=મોટું+જન=માણસ; મોટા-વિચારશીલ-માણસ; મોટા માણસો મળીને થતું મંડળ.

મહાભારત. મહા=મોટું+આરત=ભરત નામના એક રાજાના વંશને (પાંડવકૌરવને) ઉદ્દેશી લખાયેલો ગ્રંથ; મોટું ભારત, મોટું કામ, મોટું યુદ્ધ.

મહામારી. મહા=મોટું+મારી=મારનાર-નાશ કરનાર; મોટો નાશ કરનાર, મરડો.

મહાલય. મહા=મોટું+આલય=સ્થાન; મોટું સ્થાન, મહેલ.

માન. માન=માન આપવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; માન આપવું તે, માન, આગરુ, સત્કાર.

માનીતું. માન=આગરુ+ઈતું સં. દ. પ્ર.; માનવાળું, લાડકું, વહાલું.

માંદગી. માંદો+ગી ભા. વા. પ્ર.; માંદાપણું, મંદવાડ, ખિમારી.

માસિક. માસ+ઈક સં. દ. પ્ર.; માસને લગતું, માસનું, માસે માસે કરવાનું.

માહિતગાર. માહિતી=ખબર+ગાર=ગણો-ફા. પ્ર.; ખબરવાળો, જાણીતો.

મિલાપ. મિલ્લ=મળવું=આપ ક્રિ. વા. પ્ર.; મળવું તે, મુલાકાત, સંયોગ.

મુક્તિ. મુચ્ચ=છુટવું+તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; છુટવું તે, છુટકો, ત્યાગ, મોક્ષ.

મેઘધનુષ્ય. મેઘ=વરસાદ+ધનુષ્ય=કામઠું; વરસાદ વરસ્યા પછી આકાશમાં ધનુષ્યનો આકાર દેખાય છે તે.

યામ્યોત્તરવૃત્ત. યામ્ય=દક્ષિણ+ઉત્તર+વૃત્ત; દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જનાર વૃત્ત, રેખાંશવૃત્ત.

યુનૈટેડસ્ટેટ્સ. યુનૈટેડ=જોડાએલ+સ્ટેટ્સ=સંસ્થાનો; જોડાએલાં સંસ્થાનો, સંયુક્ત રાજ્ય.

રંગરેજ. રંગ+રેજ=કરનાર-ફા. પ્ર.; રંગનું કામ કરનાર, રંગારો.

રંગારો. રંગ+આરો (કાર)=કરનાર; રંગનું કામ કરનાર, વસ્ત્ર વગેરેને રંગ ચડાવવાનું કામ કરનાર.

રચના. રચ્=રચવું+અન ક્રિ. વા. પ્ર+આ ના. જા. દઃ પ્ર.; બનાવવું તે, બનાવટ.

રાજધાની. રાજ=રાજા+ધાની=આધાર-સ્થળ; રાજાને રહેવાનું સ્થળ, જ્યાં રાજા કાયમ રહે એવું મોટું શહેર.

રૂપાળું. રૂપ=આકાર+આલું=વાળો; રૂપવાળું, સુંદર.

રેખાંશ. રેખા=લીટી-ઉત્તર દક્ષિણ ગએલી લીટી+અંશ=ભાગ-અંતર; પૃથ્વીના ગોળા ઉપર મુકરર સ્થાને દોરેલી એક ઉત્તરદક્ષિણ લીટીથી કોઈ સ્થાનનું પૂર્વપશ્ચિમ અંતર.

રેલ્વે. રેલ્=લોઢાના પાટા+વે=રસ્તો; લોઢાના પાટાનો-લોઢાના પાટાપર જવાનો-રસ્તો.

લઘુતમ. લઘુ=નાનું+તમ શ્રેષ્ઠતાવાચક પ્રત્યય; નાનામાં શ્રેષ્ઠ, સૌથી નાનું.

લગ્ન. લગ્ન=લગવું+આઈ ક્રિ. વા. પ્ર.; લગવું તે, કલ્યાણ, યુદ્ધ.

લાઘજાન. (ફા.) લા=વિના+ધલાજ=ઉપાય; ઉપાય વિના, હલાજવગરનું, નિરુપાય.

લાચાર. (ફા.) લા=વિના+ચાર=ઉપાય-સાધન; ઉપાય-વિનાનો, નિરાશ, નિરુપાય, દિલગીર.

લાભ. લભ્ મેળવવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; મેળવવું તે, ફાયદા, નફો.

લુટારો. લુટ=લુંટવું+આરો ક. વા. પ્ર.; લુટનાર, લુટી લેનાર.
 લેવ્યન. લુચ્ જોવું+અન ક. વા. પ્ર.; જોનાર, આંખ.
 વટેમાર્ગુ. વટે=વાટમાં+માર્ગુ=માર્ગે પડેલો-ચાલનાર, રસ્તે
 ચાલતો, મુસાફર.

વડનગર. વડ (વૃદ્ધ)=જુનું+નગર=શહેર; જુનું શહેર, ના-
 ગરોનું મૂળ રહેકાણુ.

વર્તમાન. વૃત્=વળવું-ચાલવું (અ આગમ)+માન વ. કૃ. પ્ર.;
 ચાલવું, ચાલતા ખબર.

વસ્ત્ર. વસ્=ઢાંકવું+ત્ર સા. વા. પ્ર.; ઢાંકવાનું-શરીર ઢાંકવા-
 નું-સાધન, કપડાં.

વિદ્યાલય. વિદ્યા=જ્ઞાતર-જ્ઞાન+આલય=સ્થાન; વિદ્યા મળ-
 વાનું સ્થાન, નિશાળ.

વિદ્વાન. વિદ્=જ્ઞાણવું તે-જ્ઞાન+વાન્ સં. દ. પ્ર.; જ્ઞાનવાળો,
 જ્ઞાણનાર, પંડિત.

વિધવા. વિ=વિના+ધવ=ધણી+આ ના જ્ઞ. દ. પ્ર.; ધણી
 વિનાની, રાંડીરાંડ.

વિપરીત. વિ=ઉલટું+પરિ=ચોતરફ+ઈ=જવું+ત ભૂ. કૃ. પ્ર.;
 ચોતરફથી ઉલટું ગએલું, ઉલટું, નુકસાનકારક.

વિભક્તિ. વિ=વધારે+ભક્તિ=ભાગવું તે-ભાગ-વિભાગ-લેદ-
 પ્રકાર; વાક્યમાં શબ્દોની વચ્ચે જુદા જુદા પ્રકારનો સં-
 બંધ હોયછે તે.

વિરામ. વિ+રમ્=અટકવું+અ કિ.વા.પ્ર.; અટકવું તે, વીસામો.

વિરામચિહ્ન. વિરામ=વીસામો+ચિહ્ન=નિશાની; વાંચતાં વાંચ-
 તાં કઈ કઈ જગ્યાએ કેટલો અને કેવો વીસામો લેવો
 તે બતાવનારી નિશાનીઓ.

વિશ્રામ. વિ=ઉલટું+અમ્=મહેનત કરવી+અ કિ. વા. પ્ર.;
 મહેનત કરવાથી ઉલટું, વીસામો, વીસામો લેવાનું સ્થાન.

- વિશેષણ. વિ=વધારે+શિષ્=બાકી રહેવું+અન ક. વા. પ્ર.; બાકી રહેલા અર્થ-વધારાપણું-બતાવનાર શબ્દ.
- વ્યાજવહી. વ્યાજ+વહી=ચોપડો; વ્યાજ ગણવાનો ચોપડો.
- વ્યુત્ક્રમ. વિ=વધારે+ઉત્=ઉલટું+ક્રમ; વિશેષે કરી ઉલટા ક્રમનું, ઉલટું, સામેનું.
- શરમાળ. શરમ=લાજ+આછ=વાળો; શરમવાળું, લાજવાળું.
- શરમિન્દું શરમ=લાજ+ઇન્દું ભરેલું (ફા. પ્ર.)=શરમ ભરેલું, શરમાળ.
- શાહઆલમ. શાહ=રાજા+આલમ=દુનિયા; દુનિયાનો રાજા, એક રાજાનું નામ.
- શાહજહાં. શાહ=રાજા+જહાં=દુનિયા; દુનિયાનો રાજા, એક રાજાનું નામ.
- શાહજાદો. શાહ=રાજા+જાદો=દીકરો; રાજાનો દીકરો, રાજકુંવર.
- શાહરાહ. શાહ=રાજા-મોટો+રાહ=રસ્તો; મોટો રસ્તો, સરિયામ રસ્તો, રાજમાર્ગ, શાહમાર્ગ.
- શાસ્ત્ર. શાસ્=બોધ આપવો+ત્ર સા. વા. પ્ર.; બોધ આપવાનું સાધન, ગ્રંથ.
- શાસ્ત્રી. શાસ્ત્ર=બોધ આપનાર ગ્રંથ+ઇન્ સં. દ. પ્ર.; શાસ્ત્રવાળો. શાસ્ત્ર જાણનાર.
- શિખામણ. શિખ=શિખવું+આમણ ક્રિ. વા. પ્ર.; શિખવું-શિખવવું-તે, જ્ઞાન, સમજણ.
- શુદ્ધિ. શુધ્=પવિત્ર થવું+ત્તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; પવિત્ર થવું તે, પવિત્રતા.
- શેષ. શિષ્=બાકી રહેવું+અ ક. વા. પ્ર.; બાકી રહેનાર, બાકીનો ભાગ.
- શેષ. શિષ્=મારી નાંખવું-વધ કરવો+અ ક. વા. પ્ર.; મારી

નાંખનાર, સર્પ, શેષનાગ, બળદેવ.

શૌચ. શુચિ=પવિત્ર+અ ભા. વા. પ્ર.; પવિત્રતા, શુદ્ધિ.

શ્વાસોચ્છવાસ. શ્વાસ=શ્વાસ લેવો તે+ઉચ્છવાસ=શ્વાસ બહાર કાઢવો તે; શ્વાસ અને ઉચ્છવાસ.

શ્રીમંત. શ્રી=લક્ષ્મી+મંત=વાળું; લક્ષ્મીવાળું, શોભાવાળું, (શ્રીમત્).

સંયોગ. સમ્=સાથે+યોગ=જોડાવું તે; સાથે જોડાવું તે, સમાગમ, મેળાપ.

સંસાર. સમ્=સાથે+સૃ=વહેતું-જવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; સાથે વહેતું-જવું-તે, વિશ્વ, સંગતિ. (સમ્+સૃ+અ; સારીરીતે વહી જનાર, સાથે વહી જનાર.)

સંહાર. સમ્+હૃ=નાશ કરવો+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; નાશ કરવો તે, નાશ.

સકર્મક. સ્=સાથે+કર્મ=કર્મ+ક પ્રત્યય; કર્મ સાથેનું, કર્મવાળું.

સજ્જન. સત્=સારું+જન=માણસ; સારો માણસ, સત્પુરુષ.

સત્. સત્=સાચું+અ ભા. વા. પ્ર.; સાચાપણું, ખરાપણું, સત્યાધ.

સત્સંગ. સત્=સારું+સંગ=સોજાત; સારો સંગ, સુસંગતિ.

સદ્ગતિ. સત્=સારું+ગતિ=હાલત-અવસ્થા; સારી હાલત.

સદાચાર. સત્=સારું+આચાર=ચાલ-રીત; સારી ચાલ, સારી રીત.

સદુપદેશ. સત્=સારું+ઉપદેશ=બોધ; સારો બોધ, સારી શિખામણ.

સદુપયોગ. સત્=સારું+ઉપયોગ=ખપ; સારો ઉપયોગ, ખર્ચે ઉપયોગ.

સદૈવ. સદા=હમેશ+એવ=જ-જરૂર; હમેશજ, હમેશ.

સન્માર્ગ. સત્=સાચું-સારું+માર્ગ=રસ્તો; સાચો-સારો-માર્ગ.

સંપત્તિ. સમ્=સારી રીતે+પદ્=મેળવવું+તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; સા-
રી રીતે મેળવવું-મળવું-તે, ધનદોલત.

સંબોધન. સમ્=સારી રીતે+બોધન=જણાવવું તે, સારી રીતે
જણાવવું તે, હરકોઈને ખાસ કરીને જણાવવાના હેતુથી
બોલાવવામાં આવે ત્યારે તેની સંબોધન વિભક્તિ
કહેવાય છે.

સર્વશ. સર્વ=અધું+શ=જાણનાર; અધું જાણનાર; પરમેશ્વર.

સર્વવ્યાપક. સર્વ=અધું+વ્યાપક=વ્યાપી રહેનાર; અધે વ્યાપી
રહેનાર, પરમેશ્વર.

સરિતા. સ્ત્ર=સરવું-વહેવું+ઇત્=અહિં+આ ના. જા. દ. પ્ર.;
અહિં વહેછે તે, નદી. (સરિત્.) (સ્ત્ર+ઇ આગમ
+ત્ વ. કૃ. પ્ર.; વહેવું).

સરોજ. સરસ્=સરોવર+જ=જન્મનાર; સરોવરમાં પેદા થ-
નાર, કમળ.

સરોવર. સરસ્=તળાવ+વર=શ્રેષ્ઠ; તળાવમાં શ્રેષ્ઠ, મોટું ત-
ળાવ, સરોવર.

સહકુટુંબ. સહ=સાથે+કુટુંબ; કુટુંબ સાથે, કુટુંબસહિત.

સહચર. સહ=સાથે+ચર્=ચાલવું+અ ક. વા. પ્ર.; સાથે ચા-
લનાર, મિત્ર.

સહજ. સહ=સાથે+જ=જન્મનાર, સાથે જન્મનાર, સ્વાભાવિક.

સહધર્મી. સહ=સરખો+ધર્મ=ધર્મ+હન્ સં. દ. પ્ર.; સરખા
ધર્મવાળા, એક ધર્મના.

સહોદર. સહ=સરખું+ઉદર=પેટ; સરખા-એક-પેટમાંથી જ-
ન્મેલ, એક માતાથી જન્મેલાં બાઈબહેનો.

સાયવટ. સાયું+વટ બા. વ. પ્ર.; સાયાપણું, સલ, સસંતા.

સાધન. સાધ્=મેળવવું+અન ક્રિ. વા. પ્ર.; મેળવવું તે, મે-
ળવવાને સાહિત્ય.

સાધ્ય. સાધ્=મેળવવું+ય યો. દ. પ્ર.; મેળવવા યોગ્ય, સા-
ધવા-સિદ્ધ કરવા-યોગ્ય.

સામુદ્રધુનિ. સામુદ્ર=સમુદ્રનું+ધુનિ=નદી; સમુદ્રની નદી, પાણીના
એ મોટા ભાગને જોડનાર પાણીનો નાનો ભાગ તે સમુદ્રની
નદી જેવો ગણાય.

સાહચર્ય. સહચર=મિત્ર+ચ બા. વા. પ્ર.; મિત્રતા, મિત્રપ-
ણું, મૈત્રિ, દોસ્તી.

સાહેબી. સાહેબ=મોટો માણસ+ઈ બા. વા. ફા. પ્ર.; સાહે-
બપણું, મોટાઈ.

સિદ્ધાંત. સિદ્ધ=સિદ્ધ કરેલ-નિશ્ચિત+અંત=છેડો; જેનાથી નિ-
શ્ચિત અંત આવે છે તે.

સિંહાસન. સિંહ+આસન=મેઠક; સિંહના આકારનું આસન.
સુકૃત. સુ=સારું+કૃત=કરેલું; સારું કરેલું, સારું કામ, પુણ્ય, ધર્મ.

સુકૃત્ય. સુ=સારું+કૃત્ય=કામ; સારાં કામ.

સુક્રોમળ. સુ=ધણું+ક્રોમળ=સુંવાળું; ધણું સુંવાળું, નાળુક.

સુખદ. સુખ+દ=આપનાર; સુખ આપનાર, સુખકારક.

સુગંધમય. સુગંધ=સારી ગંધ+મય=ભરેલું; સુગંધ ભરેલું.
સુગંધી.

સુપાત્ર. સુ=સારું+પાત્ર=ત્રાયક; સારી રીતે લાયક, સારો
માણસ.

સ્તુતિ. સ્તુ=વખાણવું-પ્રાર્થના કરવી+તિ ક્રિ. વા. પ્ર.; પ્રાર્થના
કરવી તે.

સ્વર્ગવાસી. સ્વર્ગ=ખીજો લોક+વાસી=રહેનાર; ખીજા લોકમાં
રહેનાર, મરી ગયેલ.

સ્વાભાવિક. સ્વભાવ=દેવ-પ્રકૃતિ+ઈક સં. દ. પ્ર.; પ્રકૃતિને
લેમતું, આપોઆપ.

સ્વયંભૂ. સ્વયમ્=પોતાનીમેળે+ભૂ=હોનાર; પોતાની મેળે હો-
નાર, જાણી, પરમાત્મા.

સ્વયવર. સ્વયમ્=પોતાની મેળે+વર=પસંદ કરવું તે; પોતાની મેળે પસંદ કરવું તે, જેમાં કન્યા વરને પોતાની મેળે પસંદ કરે એવો વિવાહનો એક પ્રકાર.

સ્વીકૃત. સ્વ=પોતે+કૃત=કરેલું; પોતાનું કરેલું, પોતાનું માનેલું, સ્વીકારેલું, કબુલ કરેલું.

હર. હ્ર=હરવું+અ ક. વા. પ્ર.; હરનાર, દુઃખ હરનાર, સં-હાર કરનાર, શિવ.

હરણ. હ્ર=હરવું+લઘ જવું+અન ક્રિ. વા. પ્ર.; લઘ જવું તે, ચોરી.

હરામખોર. હરામ=ખોટી રીતે+ખોર=ખાનાર-ફા. પ્ર.; ખોટી રીતે ખાનાર, હરામનું ખાનાર, નીચ, હલકું.

હસ્તકૃત. હસ્ત=હાથ+કૃત=કરેલું; હાથે કરેલું.

હિમાલય. હિમ=ઘરફ+આલય=સ્થાન; ઘરફનું સ્થાન; જેના માથે સદા ઘરફ રહે એવો પર્વત.

હુકમનામું. હુકમ=ફરમાન+નામું=લખાણ-ખત; ફરમાનનું લખાણ.

હેઠાણ. હેઠું=નીચું+ઘાણ ભા. વા. પ્ર.; નીચાણ.

હોમ. હુ=હોમવું+અ ક્રિ. વા. પ્ર.; હોમવું તે, હોમ કરવો તે, હવન.

પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

ચીમનલાલ, મુનીલાલ એન્ડ કંપની
આસ્ટોરીયા રોડ, અમદાવાદ.

બુકસેલર નાથા ભવાન કાગદાર, જુનાગઢ.

” ચંદ્રશંકર બબ્લુભાઈ ”

પાંચે પાંચ, દશે દશ, પંદરે સાડાબાર,
વીશે પંદર, અને પચીસ તથા તે ઉપરાંત
નકલ ખરીદનારને સેકડે વીસે દકા કમીશન
આપવામાં આવશે.

